

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра української мови

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – магістр

на тему: **«ВІДОБРАЖЕННЯ МОВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ І МОВНОЇ ПРАКТИКИ
20-Х РОКІВ ХХ СТ. У “ЩОДЕННИКАХ” СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА»**

Виконала: студентка 2-го року навчання
Спеціальність: 035 Філологія
Спеціалізація: 035.01 Філологія
(українська мова та література)

Освітньо-наукова програма: Філологія.
Теорія, історія української мови
та компаративістика

Литвин Христина Михайлівна

Керівник: Ренчка Інна Євгеніївна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови

Рецензент: Кравченко Людмила Олександрівна
кандидат філологічних наук,
доцент, доцент кафедри української
мови та прикладної лінгвістики

Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2024 р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Розвиток української мови в контексті суспільних змін початку ХХ ст.	8
1.1. Стан і статус української мови на початку ХХ ст. в соціолінгвістичному вимірі	8
1.2. Сергій Єфремов як учений, громадсько-політичний та культурний діяч....	28
Розділ II. Відображення радянської мовної політики та мовної ситуації в Україні 1920-х рр. у «Щоденниках» С. Єфремова	34
2.1. «Щоденники» С. Єфремова як джерело вивчення доби українізації	34
2.2. Висвітлення цензурних практик радянського суспільства.....	50
2.3. Проблеми укладання Харківського правопису 1928 р. та «Російсько-українського словника» (1924–1933 рр.) за матеріалами «Щоденників» С. Єфремова	60
Розділ III. Мовностилістичні особливості щоденникових записів С. Єфремова	66
3.1. Стильова різноманітність мови «Щоденників».....	66
3.2. Мовна специфіка нової доби.....	82
3.3. Лексичне наповнення «Щоденників» С. Єфремова	93
Висновки	106
Список використаної літератури	111
Список лексикографічних джерел.....	116
Джерела фактичного матеріалу	118
Анотація	119

ВСТУП

Українська мова – ключовий елемент української національної ідентичности. Складність мовного питання в Україні має свої історичні передумови. Від середини XVII ст. Російська імперія, а пізніше СРСР проводили на українських землях русифікаторську політику, наслідки якої відгукуються аж до сьогодення. Практика насильницької асиміляції обмежувала українську мову лише побутовим вжитком і була спрямована на її цілковите витіснення і занепад. Особливу увагу науковців-соціолінгвістів у вивченні питань розвитку та функціонування української мови впродовж століть привертають 1920-ті роки – перше десятиліття утвердження радянської влади на українських теренах, її мовна і національна політика, яка майже одразу була спрямована на уніфікацію суспільства, стирання національних відмінностей, обмеження прав і свобод людини та національної спільноти і зрештою на нищення мови – лінгвоцид як передумову денаціоналізації. Водночас 20-ті роки XX ст. відомі значними поступками більшовиків у національному питанні, на які вони були вимушені піти, розуміючи наслідки наростання українських сил і прагнучи утриматися в Україні. Українізація, розгорнута в 1923 р., хоч і постійно обмежувалася втручаннями влади, сприяла розширенню функціонування української мови, охопивши сфери науки, освіти, культури, засобів масової інформації. Як активний учасник суспільно-політичних подій цього історичного періоду академік, учений-філолог, організатор науки, публіцист, політичний і громадський діяч С. Єфремов послідовно фіксує безпосередні спостереження на сторінках своїх «Щоденників» (1923–1929 рр.), правдиво відтворюючи позірну українізацію, запущену більшовиками. Тож ця праця дає змогу розширити розуміння перебігу мовних подій 1920-х років та їхнього впливу на формування мовної ситуації в Україні наступних десятиліть XX ст. аж до нашого сьогодення. Водночас вона є своєрідним свідченням духовного і мовного спротиву української інтелігенції радянському тоталітарному режиму, антинаціональну

сутність якого, лицемірство та підступність учений уже на той час чітко усвідомлював, висловлюючи занепокоєння щодо майбутнього України.

Актуальність обраної теми зумовлена важливістю ґрунтовного вивчення «Щоденників» (1923–1929 рр.) С. Єфремова як цінного інформативного джерела для дослідження мовно-культурних процесів 20-х років ХХ ст. та мовно-історичного тла доби. Значущим є не лише зміст записів щоденників, опис подій та їх оцінка з боку автора, а й мова, якою вони написані, як відображення стану і шляхів розвитку української мови в конкретний історичний період. Також актуальною проблемою в контексті постколоніальних студій є фіксація у «Щоденниках» перших виявів радянської тоталітарної мови в офіційному та повсякденному вжитку, що стала втіленням комуністичної ідеології, та мовних форм і засобів антитоталітарної комунікації, що одночасно є стильовими рисами досліджуваних текстів і мовними фактами духовного опору українських діячів більшовицькому режиму.

Важливими для дослідження становища української мови у першій половині ХХ ст. є праці Л. Масенко [48] та Ю. Шевельова [55; 56]. Особливості мовної ситуації та політики цієї доби окреслюють Г. Вусик [1], В. Гуменюк [5], О. Демська [7], В. Кубайчук [16], В. Смолій [47], С. Шульженко [59] та ін. Розвиток українського академічного словникарства, насамперед значення «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, висвітлюють Т. Дячук [8], Л. Підкуймуха [32], Ю. Поздрань [33], В. Старко [42], Є. Тимченко [44], О. Тищенко [45].

«Щоденники» С. Єфремова з мовного погляду були предметом дослідження Л. Масенко, зокрема науковиця в своїй розвідці враховує порушені в них актуальні для того періоду мовні проблеми [22]. Вивчають їх як джерело відомостей про особливості суспільно-культурного, наукового та літературного життя в радянській Україні міжвоєнного періоду, чому присвячені праці Т. Нагорної [25] та Е. Соловей [40]. Однак досі немає ґрунтовного аналізу мови

«Щоденників» С. Єфремова як яскравого свідчення стану розвитку літературної мови досліджуваної доби, висвітлення в них подій мовного життя країни та заходів мовної політики більшовицького режиму, як і відображення важливих мовознавчих – лексикографічних, термінологічних та правописних – проблем, над розробкою яких працювали українські вчені, що і становить **наукову новизну** роботи.

Мета роботи – проаналізувати щоденникові записи С. Єфремова як історичне джерело з погляду відображення в них мовної ідеології та мовної практики періоду українізації 1920-х рр., дослідити мову «Щоденників» (1923–1929 рр.).

Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- 1) дослідити стан і статус української мови на початку ХХ ст. в соціолінгвістичному вимірі;
- 2) висвітлити постать С. Єфремова як ученого, громадсько-політичного та культурного діяча;
- 3) розглянути питання щодо відображення в «Щоденниках» мовно-культурних процесів доби українізації, методів здійснення політики українізації та ставлення до неї широких кіл української людности;
- 4) простежити випадки цензурних практик та обмежень свободи висловлення думки у 20-х роках ХХ ст. на основі щоденникових записів;
- 5) проаналізувати проблеми укладання правопису 1928 р. та «Російсько-українського словника» (1924–1933 рр.) за матеріалами «Щоденників»;
- 6) схарактеризувати мовностилістичні особливості «Щоденників» С. Єфремова;
- 7) виявити лексичні одиниці на позначення нових явищ та реалій радянського періоду;
- 8) простежити мовні засоби антиколоніального спротиву у текстах «Щоденників»;

9) систематизувати зібраний лексичний матеріал, розподіливши його на групи за стилістичним забарвленням.

Об'єкт дослідження – «Щоденники» (1923–1929 рр.) С. Єфремова.

Предмет дослідження – мовне наповнення «Щоденників», що стали своєрідним літописом доби українізації, мовно-культурних процесів і заходів радянської мовної політики та свідченням стану української мови у відповідний історичний період; їхні лексичні, фразеологічні, лексико-семантичні та стилістичні особливості.

Матеріалом дослідження є записи, вміщені у «Щоденниках» (1923–1929 рр.) С. Єфремова.

У роботі були використані такі **методи дослідження**: метод аналітико-синтетичного опрацювання джерел, описовий метод, дискурсивний аналіз, метод контекстного аналізу, критичний аналіз тексту, функційно-стилістичний аналіз, прийоми систематизації та класифікації лексичного матеріалу.

Теоретичне значення. Дослідження сприятиме подальшій розробці проблематики мовно-культурного та суспільно-політичного розвитку 1920-х років в Україні. Отримані результати розширять знання про перебіг процесів українізації, становлення української літературної мови, її нормування та кодифікування, становище мови в конкретний історичний період, зміни в її лексичному складі під впливом екстралінгвальних чинників.

Практичне значення. Матеріали роботи можуть бути використані у читанні лекційних курсів і проведенні практичних занять з історії української літературної мови, історії мовознавства, історії лексикографії, соціолінгвістики, лексикології, стилістики як для студентів-філологів, так і студентів нефілологічних спеціальностей; у написанні навчальних посібників з історії української мови, її літературної та розмовних форм, розробленні навчальних програм і методичних рекомендацій до базових дисциплін.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (60 позицій), списку лексикографічних джерел (12 позицій), джерел фактичного матеріалу (1 позиція) та анотації.

РОЗДІЛ I. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН ПОЧАТКУ ХХ СТ.

1.1. Стан і статус української мови на початку ХХ ст. в соціолінгвістичному вимірі

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська мова перебувала в умовах впливу на українські землі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Така роз'єднаність території зумовлювала різний розвиток мови, що не сприяло виворенню спільної літературної норми для всіх українців. У 1876 р. в підросійській Україні царат видав Емський указ, забороняючи українську мову в усіх галузях життя й обмежуючи її лише побутовим вжитком, пізніше, в 1888 р., Олександр ІІІ – указ про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення дітей українськими іменами, а в 1892 р. заборонено перекладати українською мовою російські твори [16, с. 66–67]. Тож Наддніпрянська Україна на той час через численні імперські вето не могла слугувати перспективним простором для розвитку української мови.

На південно-західній Україні ситуація була іншою. Тут була поширена західноукраїнська мовно-літературна практика (варіант української літературної мови зі специфічними ознаками), яка сформувалася внаслідок перебування понад п'ять століть західноукраїнських земель у складі різних держав та віддаленості цих територіальних одиниць через гірський рельєф [24]. Це сприяло збереженню в літературній мові деяких рис, успадкованих від староукраїнської мови та південно-західного наріччя, відмінних від тих, що побутували на Сході України [24; 32; 72; 53]. Наприкінці ХІХ ст. тут формується науковий стиль і виробляється наукова термінологія. Так, у 1893 р. у Львові надрукували «Німецько-український словар висловів правничих і адміністраційних» Костя Левицького. Окрім того, наприкінці цього ж року Філологічна секція НТШ закликала земляків збирати народні терміни, а в 1898–1902 рр. почала видавати «Лікарський

збірник», що можна вважати початком укладання української медичної термінології [16, с. 67–68]. Тут були зроблені й кроки з унормування мови: С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер на основі желехівки (фонетичний правопис, використаний у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського, що містив весь відомий натові український лексичний матеріал з широким застосуванням діалектологічних записів [16, с. 66]) створили український правопис (1904 р.). Цій праці передував у 1893 р. підручник «Руська граматика», який було затверджено віденським урядом як офіційний для вивчення української граматики і правопису в школах Галичини й Буковини [27]. У такий спосіб за урядової підтримки було витіснено етимологічний принцип правопису на користь фонетичному.

Окрім наукового, розвивався на західноукраїнських землях і публіцистичний стиль завдяки пресі. За словами Ю. Шевельова, в ній хоч і намагалися вживати загальноукраїнську літературну мову, проте все одно культивувалося галицьке (львівське) койне, яке формувалося на основі говірок Львівщини, а через відкритість впливам співтериторіальних мов сюди потрапляли численні терміни з польської чи німецької, що заповнювали термінологічні прогалини [56, с. 163]. Тож східна інтелігенція засвоювала цілі ряди західноукраїнських лексем, адже відбувалася активна взаємодія двох варіантів української літературної мови, насамперед унаслідок того, що після заборонних указів та циркулярів Російської імперії, спрямованих проти української мови, Галичина стала осередком української культури, оскільки багато авторів підросійської України дедалі частіше почали видавати тут свої твори: «На ці роки Львів став всеукраїнським культурним центром. Тут <...> українська мова набувала серед інтелігенції чимраз більше прав товариської і сальнової мови. Тут <...> українською мовою починала говорити, а далі вже впевнено говорила українська наука в найрізноманітніших її галузях» [53, с. 22]. У пресі з'являються публікації про внормування мови, виникають дискусії з

цього приводу [53, с. 23]. Тоді галицьке забарвлення мови стало вважатися модним, що загрожувало переорієнтації української літературної мови на південно-західний діалект, що не підтримували, наприклад, Б. Грінченко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький [24]. Тож була розпочата дискусія про взаємодію південно-західного та південно-східного наріч як основи нової української літературної мови, аби збагатити її словниковий склад, не втративши той наріжний камінь, що виробили раніше взірцеві діячі української культури [24].

Як було зазначено вище, у 1904 р. Ф. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер розробили український правопис – «Руську правопись зі словарцем», до створення якого долучилися й інші західноукраїнські, а також наддніпрянські науковці і який було схвалено та видано мовною комісією Наукового товариства ім. Шевченка. Зазначений український правопис робить деякі поступки мовній практиці підросійської України: запроваджено форми жіночого роду (*драма* замість *драмат*, *тема* – *темат* і т. д.); відкинуто закінчення *-а* в таких словах, як *артист*, *митрополит*, *поет* тощо [56, с. 33]. Проте посібник зберігає уживання *ї<ѣ*, *і* (*дід*), що є особливістю галицького правопису, або, наприклад, відокремлене писання частки *ся* з дієсловами чи знак м'якшення після зубного між двома палаталізованими приголосними (*свѣит*); у морфології – закінчення *-ий* в родовому відмінку множини іменників на приголосний (*коний*, а не *коней*); надає перевагу літерам *g* та *l* у чужомовних словах (*біольогія*) [56, с. 33].

Вартісною працею у впорядкуванні українського правопису також була орфографічна система «Словаря української мови» (1907–1909 рр.) Б. Грінченка, яка спиралася значною мірою на желехівку (фонетичний правопис) з певними змінами. Автор фундаментальної лексикографічної праці уживав апостроф після губних приголосних перед *є*, *ї*, *я*, *ю*; відстоював написання *ьо* та *йо*; висловлювався за вживання тільки *і* після м'яких приголосних [26, с. 13]. Себто Б. Грінченко справді, як стверджує В. Німчук, «використав із практики своїх

попередників усе, що було раціональне, відповідало природі української мови, надавало нашій орфографії національного обличчя» [26, с. 13].

Проте з відновленням української державности з'явилася потреба в чітко сформованих й офіційно затверджених обов'язкових для всіх правилах орфографії. У 1917 р. за дорученням міністра освіти при уряді Центральної Ради І. Стешенка професор І. Огієнко склав короткі правила українського правопису [26, с. 282]. Навесні 1918 р. він же впорядкував «Головніші правила українського правопису», які спочатку ухвалила комісія з деякими змінами, а 17 січня 1919 р. – міністр народної освіти для шкільного вжитку по всій Україні [26, с. 284]. 16 березня 1919 р. правописна комісія, до складу якої входили, зокрема, А. Кримський, Є. Тимченко та І. Огієнко, доповнила й упорядкувала ці правила, які були схвалені Українською академією наук, а 1921 р. вперше вони були опубліковані масовим тиражем під назвою «Найголовніші правила українського правопису» [26, с. 306]. Важливим кроком було те, що перший український академічний правопис визнали й у Галичині, на Буковині та Волині, адже 1922 р. у Львові прийнято «Правописні правила», які наблизили «желехівку» до правописної системи «Найголовніших правил» [26, с. 306]. Таким чином, українська спільнота рухалася до створення єдиного для всіх правопису. Ним стане «Український правопис» 1928 р., який поєднає наддністрянську та наддніпрянську українські правописні традиції.

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. на території підросійської України в умовах царської політики не було ні української преси, ні українських шкіл, які могли б підтримувати розвиток української мови. Більше того, офіційна мова тут була російська, українська ж виступала в ролі диглосного варіанта білінгвальної комунікації [1]. Тож у першій половині ХХ ст. тут спостерігається розвиток як контактного та дистантного білінгвізму, так і диглосії на міжмовному та інтрамовному функційних рівнях [1].

Загалом Г. Вусик виділяє в мовній ситуації України першої половини ХХ ст. такі періоди:

- імперський (1900–1921 рр.), коли мовна політика царизму як важлива складова внутрішньої політики спрямовується на зміцнення єдності імперії шляхом денационалізації й насильницької русифікації неросійських національностей;
- коренізація (1921–1930 рр.) – час створення національних органів влади, переведення освіти, преси, науки на національну основу;
- русифікація (1930–1950 рр.) – відступ від політики коренізації, ліквідація тих позитивних наслідків, які були здобуті в сфері національно-державного та національно-культурного будівництва [1].

Майже одразу після утворення в березні 1917 р. Української Центральної Ради на одному з її засідань було ухвалено, що мовою Ради є українська [49, с. 41]. Це був своєрідний початковий крок на шляху до української державности, яку незабаром проголосять Четвертим Універсалом (22 січня 1918 р.), та становлення української школи, адже Центральна Рада бере курс на українізацію освіти, котрий пізніше продовжать й Українська Держава під проводом П. Скоропадського, і Директорія. Окрім освіти, Українська Центральна Рада проводила українізацію армії і флоту, банківської й торговельної сфери; за її діяльності було відкрито Український народний університет, Науково-педагогічну академію, Академію мистецтв, розпочалася систематична робота з видання словників [16, с. 79–80]. Хоч під час Гетьманату П. Скоропадського була помітна орієнтація на російсько-українську двомовність (спроба надати російській мові статусу державної, вимоги укладати документи двома мовами, введення російської мови як обов'язкової навчальної дисципліни в освітніх закладах тощо) [5, с. 39], цей період теж приносить немало здобутків: засновано Українську академію наук, Національну бібліотеку, Кам'янець-Подільський державний український університет, Державну драматичну школу тощо [16, с. 81–82]. Загалом, у 1917–1920 рр. усі заходи щодо української мови спиралися

на офіційні документи, тобто держава користувалася офіційними інструментами, аби надати своїй мові державного статусу [7, с. 213]. Тож Українська революція 1917–1921 рр. стала ґрунтом для впровадження української мови в усі галузі суспільного життя: з'явилося багато українськомовних періодичних видань, зріс попит на українські книжки, УПЦ здобула автономію й запровадила богослужіння українською, створено першу українську кіностудію «Українфільм» та Український національний театр на чолі з І. Мар'яненком [5, с. 38]. Усе це, зрозуміло, плекало національну самосвідомість та прагнення українців до самостійності. Підтвердженням того, що в українського народу пробудився український дух, який волів свободи й незалежності, є виступ у 1921 р. на X з'їзді РКП(б) одного з її провідних діячів В. Затонського (пізніше він закриє Кам'янець-Подільський державний український університет і стане одним із виконавців Голодомору в Україні 1932–1933 рр.), у якому йдеться про національний рух, пробуджений революцією: «Ми прогавили зростання національного руху, який був абсолютно природним у той момент, коли піднялися до свідомого життя широкі темні мужицькі маси. Ми прогавили той момент, коли піднялося абсолютно природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитися на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову тощо, почав підводити голову й вимагати значно більше того, що він вимагав раніше, при царизмі. Революція пробудила культурний дух, пробудила широкий національний рух...» [цит. за: 47, с. 28].

Наприкінці 1919 р. прийнято резолюцію ЦК РКП(б) і VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка містила пункт, від якого трохи пізніше почалася політика коренізації: «Члени РКП(б) на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою» [14, с. 122]. Після створення в 1922 р. СРСР радянський уряд, аби зміцнити більшовицьке панування в УСРР та довіру національних республік до центральної влади, проголошує на XII з'їзді РКП(б)

17–25 квітня 1923 р. політику коренізації. За словами С. Шульженка, якщо в 1919 р. всі місцеві мови проголошувалися рівноправними, то в 1923 р. перевага надається саме українській мові [59, с. 40]. Підтвердженням цього слугує Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови», видана 1 серпня 1923 р., в якій ішлося: «...Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіційних зносин, українську мову. Діловодство в губерніяльних і окружних органах провадиться переважно українською мовою, за винятком тих місцевостей, де абсолютна або відносна більшість населення належить до іншої національності» [18, с. 246]. Проте політика українізації не ставила собі завдання розвивати українську культуру та національну свідомість українського народу. СРСР, розуміючи своє хитке становище, намагався продемонструвати абсолютну відмінність своєї політики від імперської, аби насправді сформувати більшовицькі кадри чиновництва для управління республікою в межах єдиної та неділимої Росії [47, с. 33]. Проте суттєвої різниці між радянською та царською політикою не було. Як стверджує Л. Масенко, єдина відмінність – застосування різних асиміляційних методів, зумовлених різницею державних устроїв [48, с. 5]. Авторство самого поняття «українізації» належить М. Грушевському (1907 р.), зміст якого вчений трактує як переведення частини навчальних закладів на українську мову, однак згодом, після початку Української революції, це поняття поширюється й на всі інші царини суспільного життя [47, с. 15].

Серед усіх національно-територіальних утворень у складі Радянського Союзу Україна відзначилася найсильнішим національним рухом і, відповідно, саме вона несла найбільшу загрозу для ідеї більшовиків, тому коренізація на українських теренах займала найважливіше місце в їхній політиці. Д. Мануїльський у резолюції на П'ятому конгресі Комуністичного інтернаціоналізму у 1924 р., зокрема, наголошує на цьому, присвячуючи окремий

розділ українському питанню в Польщі, Чехословаччині та Румунії [60, с. 130]. Інакше кажучи, більшовики намагалися на певний час створити таку державу, яка б переманювала до себе тих українців, що досі не перебували під радянською владою, а терпіли національне пригнічення з боку інших держав. Так, наприклад, у Румунії 1 липня 1924 р. прийнято закон, за яким українців проголошено румунами і посилено румунізацію всіх видів шкільної освіти [31, с. 171], а в Польщі – закон про обмежене вживання української мови в адміністративних органах, суді, школі [9, с. 3862]. Мета такої політики СРСР зрозуміла – зосередити у своїх руках абсолютну владу над українськими землями, приєднавши й західноукраїнські території.

Як зазначає Я. Дашкевич, не громадсько-культурний розквіт мав результатом українізацію, а натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона була змушена піти на національну реформу під дезорієнтуючою назвою [6, с. 79]. Хоч політика українізації наче й відчиняла українській мові двері в усі соціальні сфери життя, вона не була організованою та послідовною, тим паче на її перших етапах. Основною гальмівною силою було партійно-державне керівництво, адже КП(б)У не була українською структурою за своєю суттю, «в ній був досить незначний свідомий український елемент», тому насправді в національному відродженні вона не була зацікавлена, і основою її діяльності було провадження політики центральної влади на українських землях, що характеризувалася великодержавним імперським спрямуванням [47, с. 59].

Апаратна система потребувала більше національних кадрів, аби в Україні мала змогу утворитися насправду українська влада. За партійним переписом 1922 р., українців у КП(б)У налічувалося лише 23%, тоді як росіян – удвічі більше – 54 %; щодо української мови, то нею володіло лише 11% партійців, 99% вільно розмовляли російською, а для 82% вона була мовою щоденного вжитку [47, с. 62]. Після проголошення політики коренізації всі урядовці зобов'язувалися

перейти на українську мову, без її знання не було можливості влаштуватися на роботу, а у вищих навчальних закладах ввели обов'язковий вступний іспит з української мови [59, с. 1]. Українська мова більше не вважалася «мужицькою» та меншовартісною, бо стала запевненням успіху, зокрема в питанні службової практики. Вона отримала пріоритетність перед російською, і тепер той, хто володів українською, мав більші можливості, насамперед в питанні отримання роботи. Це стимулювало попит на вивчення української мови, перш за все серед молодого покоління, яке вело активне соціальне життя й було зацікавлене в побудові свого успішного майбутнього. Про це свідчить, зокрема, той факт, що серед різних категорій науковців станом на 1 грудня 1925 р. українською володіли лише 26% керівників кафедр, тоді як аспірантів – 63% [52, с. 83]. Тож поступово ситуація змінюється, і в 1925 р. українізація стає продуктивнішою. Станом на 1 січня 1926 р. українці перевищили за чисельністю росіян у КП(б)У: їх частка становила 43,9%, росіян – 37 %, хоча ситуація з мовою все ще не давала позитивних результатів: на кінець 1926 р. лише 14 із 45 членів ЦК КП(б)У володіли українською мовою [47, с. 63–64]. Причиною такої ситуації стало те, що на практиці далеко не всі вимоги українізації виконувалися (або виконувалися лише про людське око). Як зазначає Ю. Шевельов, звільнити могли, наприклад, друкарку, проте ніколи високого урядовця [56, с. 154]. Це підривало престиж української мови, а українізація ставала умовністю, формальністю, і її вияви, що полягали у впровадженні української мови та культури в різні сфери життя, могли викликати насмішки з боку російськомовних.

Радянська влада намагалася контролювати політику українізації, аби вона не вийшла за межі, визначені партією, і не перетворилася в нестримну загрозу для ідеї «єдиної Росії». Ще в травні 1924 р. партійний діяч Е. Квірінг, спираючись на думку більшості партійців, стверджував, що українізацію національних меншин варто припинити [16, с. 91]. Рік потому було порушено питання про настрої української інтелігенції. Не дивно, що партійне керівництво хвилювала

саме ця верства суспільства: переважно саме інтелігенція природно й свідомо обирала українську культуру, тоді як середній клас не виявляв ентузіазму в цьому питанні. Запекло виступав проти політики українізації й очільник ЦК КП(б)У Л. Каганович, який за підтримки Сталіна розгорнув боротьбу з «націонал-ухильництвом», удару від якої зазнали М. Хвильовий та О. Шумський [47, с. 53]. М. Хвильовий зорієнтував українську літературу в ході дискусії 1925–1928 рр. на Європу, а не на Москву, що вважалося антирадянським спрямуванням; О. Шумський – міністр освіти УРСР, який завзято сприяв українізації, однак не тій, яку передбачали більшовики, тож і був звинувачений у «національному ухильництві». Після звільнення О. Шумського в 1927 р. новим наркомом освіти призначили М. Скрипника, який продовжив політику свого попередника на цій посаді, але здійснював це більш рішучо. Як стверджує В. Гришко, М. Скрипник вийшов за межі культурництва, надавши акції українізації дійсно державницького характеру [3]. Практичні заходи були спрямовані на запровадження української мови як у державному апараті, так і в культурному житті, тобто українізація провадилася як фронтальний наступ проти російської мови й культури, які переважали в середовищі українських міст [56, с. 141, 145].

Проте перехід на українську мову не завжди означав пробудження національної свідомості. Наприклад, коли працівник розмовляв українською, це часто відбувалося тому, що той не хотів утратити роботу. Наслідком подібного примусу ставала ворожість до української мови. Як зазначає Ю. Шевельов, хотівши бачити індустріальні центри українськими ще до міграції селян у міста й зважаючи на те, що маси податливі, прихильники українізації теж почали керуватися більшовицькими переконаннями, застосовуючи як спосіб впливу страх та тиск [56, с. 147]. У результаті українізація перетворювалася в штучну та насильницьку. За І. Огієнком, чию думку поділяємо й ми, навіть саме поняття «українізація», як і «русифікація» чи «полонізація», містить присмак

примусовости, нав'язування чужоземного, тому більш доречним і точним був би термін «дерусифікація» [цит. за: 47, с. 16].

Незважаючи на труднощі, з якими стикнулася українізація, період 20-х років минулого століття є важливим етапом у становленні українськості. О. Синявський у передмові до «Найголовніших правил української мови» писав, що «щоденне читання часописів, книг, розмова, письмо, вуличні написи, плякати, афіші, театр – ось та нормальна мовна атмосфера, де може нормально організуватися мова окремої людини» [цит. за: 48, с. 100]. Так само й за І. Огієнком, вагомим для розвитку літературної мови є «буденне живе життя», яке формують школа, театр, кіно, церква, преса, державні уряди, приватні підприємства тощо [27]. У всіх вищеназваних галузях спостерігалися зміни на краще. Станом на 1929 р. питома вага газет, виданих українською мовою, побільшала до 68,8 % [39]; з 1928 р. до 1930 р. питома вага книжок українською мовою зросла з 54% до 80% [47, с. 146]. Розвиваються нові засоби масової інформації, такі як радіо та кінематограф, завдяки чому в 1929 р. у Києві збудовано кіностудію ім. О. Довженка – найбільшу на той час у Європі [47, с. 144]. Станом на 1931 р. в УРСР існувало 12 єврейських, лише 9 російських та 66 українських стаціонарних театрів, серед яких провідними були «Березіль» Л. Курбаса, Театр ім. М. Заньковецької та Театр ім. І. Франка [56, с. 142]. Розвивалася національна освіта, чому сприяють, зокрема, учителі, більшість яких (72 %) належала до української національності [47, с. 87], а також запровадження як обов'язкового предмета у всіх школах незалежно від мови навчання не лише російської, а й української мов. Поступово українська ставала мовою освіти для більшості навчальних закладів [47, с. 85]. Станом на 1927 р. українізованими були 82% шкіл, які відвідувало 76% дітей. У 1929 р. показник зарахування українських учнів до українськомовних шкіл сягнув 97,2% [47, с. 90–91]. При цьому в містах діяла половина (49%) українських шкіл. Активно формувалася нова міська ідентичність, відбувалася зміна в психологічних настановах

українського народу: простежувався свідомий відхід «від селянсько-просвітницьких ідеалів на користь загальноєвропейському процесові модернізації» [47, с. 183]. Тож міста нарешті ставали осередками української, а не російської ідентичності, що зафіксували й літературні твори: ці мовно-культурні трансформації міського простору, зокрема, окреслив у своєму урбаністичному романі «Місто» В. Підмогильний, представник «розстріляного відродження».

Важливим соціальним запитом того часу була націоналізація науки, бо існувала «проблема не лише внутрішнього конституціювання, але й зовнішнього визнання у європейській та світовій науці» [47, с. 107]. Тож хоч початок ХХ ст. був знаменний активізацією словникарства, найпліднішими для цієї справи виявилися саме 20-ті роки. У 1918 р. міністр освіти М. Василенко подав план роботи міністерства, що передбачав українізацію школи, заснування Української академії наук і Національної бібліотеки – було розпочато формування самостійної національної науки в Україні, насамперед систематичну роботу з укладання та видання словників [34, с. 11–12]. Уже в 1921 р. при Академії наук створено Інститут української наукової мови, на чолі якого до 1925 р. стояв А. Кримський. Основним своїм завданням ІУНМ вважав дослідження в галузі термінології та укладання спеціалізованих тлумачних словників, здебільшого російсько-українських [56, с. 125]. У цілому така діяльність була життєвою потребою того часу, адже сприяла українізації, плідному розвитку української мови, зокрема виробленню питомої різногалузевої наукової термінології відповідно до загальносвітової практики. Вона також забезпечувала налагодження зв'язків між різними науковими установами та видавництвами. Найбільше труднощів було з термінологією у сфері природничих, точних, технічних та прикладних наук, проте й тут учені намагалися виправити ситуацію. У 1925 р. Інститут української наукової мови видав V том «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури» – «Nomina Anatomica

Ucrainica», а в 1926 р. – «Словник математичної термінології» в трьох частинах: «Термінологія чистої математики», «Термінологія теоретичної механіки» та «Астрономічна термінологія й номенклатура» [16, с. 92–93]. Загалом, як зазначає О. Тараненко, за період з 1917 по 1930 рік було видано понад 130 термінологічних словників різних галузей знань, що було «зумовлено становленням української державності та виходом української мови в різні сфери суспільного життя» [43].

Варто наголосити також на вагомому внеску покоління 20-х у галузі українського мовознавства, зокрема в таких ділянках, як діалектологія, усталення норм літературної мови та вивчення історії української мови. Найважливіше: саме в 1920-х постали наукові осередки й окремі наукові школи з власними традиціями, чого мовознавці, зокрема й О. Потебня, не змогли зробити на початку ХХ ст. [55, с. 311]. Якщо говорити про укладання українських філологічних словників, то дослідників виряджали в експедиції в різні місцевості України з вказівками збирати матеріал насамперед від тих осіб, які, мешкаючи по селах, зберегли чисту українську мову, зокрема ту лексику, що пов'язана з умовами життя й потребами села (гончарів, теслярів, ковалів тощо) [56, с. 164]. Цікаво, що знайденим лексемам надавали нового значення – індустріального, як трапилося, наприклад, зі словом *виробня* (первісно *майстерня*, згодом – *фабрика*, *завод*) [56, с. 164]. Таким чином, українська мова певною мірою урбанізовувалася й позбувалася статусу селянської, а з ним і меншовартісної. Однак основна мета – впровадження подібних лексем у повсякденний вжиток – так і не була досягнута. Погоджуємося з Ю. Шевельовим, що, зокрема, причиною цього стало свідоме переосмислення значень слів (здебільшого такий процес відбувається природним шляхом), тому лише невелика кількість зібраних лексем увійшла в розмовне мовлення, більшість же залишилася на сторінках термінологічних словників [56, с. 164–165]. Проте українська мова завдяки такій діяльності поступово починає позбавлятися впливу російської, хоч інколи це відбувається несистематично й

штучно. Так, у 1928 р. Є. Тимченко у своїй статті «Язикознавство» розкритикував «Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування» П. Горещького за те, що автор не використовував праці західноукраїнського автора І. Герасимовича: «В відданні російських термінів українськими багато чого в жаднім разі не можна вважати за слухне в словнику, але це вже річ рецензії, а не огляду, а все таки переглядаючи лісту українських джерел до словника, не можемо не пошкодувати (бо це відбилося негативно на словнику), що педагогічно-психольогічна секція не використувала І. Герасимовича <...> твердження Секції, що вона “не могла добути щонебудь із термінологічних матеріалів (словників) галицьких” не уважаємо за слухне» [44, с. 131]. Іншими словами, Є. Тимченко спонукає послуговуватися не скалькованими російськими термінами, а запозичувати їх із галицьких діалектів, бо інакше слова все ще залишатимуться російськими, «натягнувши» на себе лише форму української мови. Тому при укладанні словників, за словами автора, велике значення має синонімія та фразеологія, бо «словники мають причинитися до формування літературного язика, а не відмінного діялекту, російського в своїм психологічнім підкладі, а українського тільки з своєї зверхньої форми» [44, с. 131].

Під час періоду українізації виникла потреба в ґрунтовних російсько-українських словниках, аби люди, які почали переходити на українську, могли ними послуговуватися. Тому під керівництвом А. Кримського починає діяти Комісія для складання словника живої української мови, завдяки чому був виданий авторитетний до сьогоднішнього часу «Російсько-український словник» (1924–1932 рр.) Української академії наук за редакцією А. Кримського (Т. I: А–Ж; Т. II в 3-х кн.: З–Н) та С. Єфремова (Т. III у 2-х кн.: О–П і розроблений, але не виданий через заборону четвертий том). Ю. Шевельов, зокрема, називає цю працю найвищим авторитетом у справі нормування української літературної мови [54, с. 36]. Т. Дячук вважає, що упорядники уклали перший український синонімічний словник, тільки на перше місце поставили російське слово [8,

с. 90]. Дійсно, редактори обрали систему, за якою російське слово перекладається цілим синонімічним рядом, а не однією українською лексемою. Л. Масенко вбачає цінність цього словника ще й у тому, що в ньому не натрапляємо на калькування [20, с. 41], однак цю думку не зовсім поділяє Ю. Поздрань, адже в процесі її дослідження було виявлено зросійщені елементи, хоч і доволі невелику кількість [33, с. 80].

Певною мірою «Російсько-український словник» спирається на «Словарь української мови» Б. Грінченка 1907–1909 рр., який на початок ХХ ст. був довершеним та лексикографічно найповнішим словником української мови. Це доводить у своїй статті Ю. Поздрань: «...до джерельної бази РУСа (1933) увійшло 116 джерел із тих, які були використані у СлГр (1909), тобто 32,5 % від усіх джерел РУСа (1933), а 241 джерело було новим» [33, с. 134]. Однак, на відміну від словника Б. Грінченка, Академічний словник фіксує лексику вже розвинутої української літературної мови, за що й отримує високу оцінку від дослідників. Про це говорять у своїх працях В. Старко, називаючи представлену українську мову тут загальнонаціональною [42, с. 177], Л. Масенко, яка визначає словник «великим здобутком лексикографії 20-х років», зокрема завдяки тому, що він вже містить лексику наукового та публіцистичного стилів [20, с. 12] та Ю. Шевельов [55, с. 34]. Ю. Шевельов характеризує словник як «монументальний пам'ятник українського культурного відродження 20-их років ...у царині мовознавства», що засвідчує самотність української мови багатим лексичним, фразеологічним й ілюстративним матеріалом, є взірцевим для української літературної мови [57, с. 9–10; 58, с. 12]. З цією думкою погоджується й Т. Дячук, яка стверджує, що словник закарбував уже розвинуту поліфункціональну літературну мову [8, с. 90]. Власне, самі члени редакційної колегії словника вбачали найбільшу його вагу на противагу попереднім лексикографічним працям у тому, що він «живовидячки відбиває той великий поступ, що зробила українська літературна мова протягом останніх десятиліть, а

надто останніх років, коли вона сталася органом широкого культурного і державного вжитку» [30]. Проте не зовсім погоджується із цим твердженням Ю. Шевельов, зазначаючи, що, хоч і «Російсько-український словник» намагається зафіксувати вже не лише народнорозмовну й фольклорну лексику, етнографічних даних все ж багато, зокрема записи зі Східної та Центральної України [56, с. 126]. Так, понад 12 000 одиниць матеріалу становили занотовані нові слова саме з народних уст [30]. Таким чином укладачі намагалися реалізувати поставлене перед собою завдання: «вичерпати якомога глибше багаті й мало ще досліджені лексичні скарби української мови» [30]. Тож перший том, виданий у 1924 р., складено на основі близько 400 000 лексичних та фразеологічних карток. Однак це мало й негативну сторону для словника: «романтично-народний підхід» знижував його цінність, а через бажання використати якомога більше матеріалу було складно нормалізувати мову [56, с. 127]. Проте з кожним новим виданням редактори удосконалювали «Російсько-український словник». Після приходу на допомогу А. Кримському, який тяжів до народницького напрямку, другого редактора С. Єфремова автори усувають надмірне «народництво», і словник достатньо повно репрезентує збірку українських слів та ідіом [56, с. 157]. Тож «Російсько-український словник» починає краще репрезентувати дві свої тенденції – народницьку, представляючи особливості питомої української лексики, та «європейську», зорієнтовану на запозичення як можливість розвитку української наукової мови, прихильником чого був С. Єфремов.

Однак у 1929 р. починаються переслідування С. Єфремова у зв'язку зі сфабрикованою радянською владою справою Спілки визволення України, що мало на меті дискредитацію провідних діячів українського культурного руху. Того ж року словник отримав нових редакторів М. Калиновича й В. Ярошенка та нові настанови: не допускати буржуазних та націоналістичних тенденцій, мати критичний підхід до спадщини української мови дореволюційного періоду,

подавати слова в їхній інтернаціональній формі й не перекладати їх штучно, без потреби на українську мову [30]. Розгорнута кампанія проти «Російсько-українського словника» та його творців, заборона словника ознаменували початок руху щодо нівелювання самобутності українського слова, відмінностей між «братніми мовами» [45, с. 97]. Справді, після видання трьох томів словник визнали «буржуазно-націоналістичним», а четвертий том, який повністю підготував до друку С. Єфремов, було знищено. А. Хвиля, критикуючи ілюстративний матеріал, який становив цитати з художніх, наукових та публіцистичних робіт початку ХХ ст., фразеологізми, зазначав, що словник «оформляли буржуазно-націоналістичним, релігійним та чорносотенним літературним матеріалом», тож виходячи з таких тверджень, радянські ідеологи визнавали його таким, що спрямований на велику шкідницьку роботу, прикриваючись національною формою [48, с. 114, 118]. Сам С. Єфремов був змушений підписати документ, у якому зізнавався, що «була думка вносити національну течію і в саму роботу інституту по складанню словників, надаючи термінам переважно українського вигляду, замінюючи загальноживані спеціально вигаданими» [41, с. 100]. Хоч насправді редактори вели свою працю цілком науковим способом, не вигадуючи слів, а використовуючи той багатий матеріал, який мали у своєму розпорядженні завдяки великій попередній діяльності з його збору з творів художньої літератури за останні пів століття, наукових, літературно-критичних та публіцистичних творів кількох попередніх десятиліть, етнографічних джерел, сучасної преси та живої мови української інтелігенції [30].

Надалі в УРСР спостерігаються несприятливі умови для лексикографічної праці, адже будь-які нові словники упорядковували під пильним наглядом та тиском компартії з метою зближення української мови з російською. Проте «Російсько-український словник» був важливим етапом у розвитку української

мови, зміцнивши її престиж та ставши авторитетним джерелом для майбутніх лексикографічних досліджень.

Безумовно, ще одним успіхом українізації 1920-х рр. можемо вважати Український правопис 1928 р., для впорядкування якого при Наркомосі було створено Державну комісію під головуванням наркома освіти О. Шумського, серед членів якої був і С. Єфремов. 1 серпня 1925 р. Комісія одностайно визнала, що «перед нею стоїть завдання ширше за впорядкування самого правопису, що взагалі сучасна літературна українська мова, як орган державних і громадських установ, школи й науки, потребує дещо більшої “стабілізації”, більшої одноманітності, ніж та мова могла її набути в умовах дореволюційного існування» [51, с. 3]. Базою нормалізації служила традиція й природа української мови: «Комісія намагалася не порушувати без крайньої потреби усталеної традиції, узвичаєної норми, хоч, розуміється, увесь час оглядалася на живу народну мову в її різних діалектах та її історію» [51, с. 6–7].

На Всеукраїнській правописній конференції 25 травня – 6 червня 1927 р. у Харкові, куди були запрошені репрезентанти Заходу України (академік С. Смаль-Стоцький, академік В. Гнатюк та доктор В. Сімович), науковці вбачали основне завдання в поєднанні двох головних писемних традицій – галицької (західноукраїнської) та наддніпрянської (центральноукраїнської) [56, с. 158]. Довгі суперечки точилися навколо написання слів іншомовного походження, особливо в питанні передачі *l* та *g*, у якому мовознавці так і не дійшли згоди. У виборі між *л* і *г* (російський вплив) та *ль* і *г* (польський вплив) дійшли компромісу, за яким слова грецького походження необхідно було писати з *л* та *г*, а слова з латини та інших європейських мов – з *ль* та *г*. Член президії комісії О. Синявський з цього приводу писав: «Всім добре відомо, і президія не спускала того з ока, що походження слова – “грецьке” слово і “не грецьке” слово – річ часто важка навіть для спеціалістів-філологів, але все ж не було іншого способу, як визнати, що слова грецького походження, як здавна запозичувані з нем’яким *л* і *г*, так і слід

передавати в українській мові через *л* і *з*, слова ж із інших європейських мов із середнім чи м'яким *l* перед *a*, *o*, *y* і в кінці складу та *g* передавати *л* м'яким та *г*. Хоч як може здатися ця формула штучною і трудною, але прийнято її в президії одногосно, бо всі члени останньої пересвідчилися того, що тільки обопільними поступками можна остаточно знищити правописно-мовні розходження і справити нашу літературну мову в одно річище» [17, с. 107].

Тож 6 вересня 1928 р. нарком освіти М. Скрипник (власне, тому й правопис згодом отримав назву «скрипниківка») затвердив Український правопис. Так, він не був ідеальним. Є. Тимченко, наприклад, стверджує, що ціль спростити не була досягнута: наприклад, було збережено написання *чя*, *жя*, *шя*, на які натрапляємо в деяких діалектних формах, на противагу загальноукраїнському *ча*, *жа*, *ша* [44, с. 134]. За Ю. Шевельовим, з думкою якого погоджуємося й ми, у зв'язку з тим, що компроміс щодо вибору *л-ль*, *з-г* був штучно накинтий, адже для обох частин України була не властива така вимова чужоземних слів, мета поєднати дві правописно-мовні традиції зазнала невдачі [56, с. 161]. Однак це був перший єдиний для всіх українців правопис, який впорядкував українську мову, що постійно зазнавала заборон та утисків. Літературну мову тепер розглядали як «єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську» [56, с. 163]. Адже заради єдності української мови після надрукування в 1929 р. правопису не лише всі школи й видавництва в УСРР були зобов'язані його дотримуватися, провід НТШ у Львові теж ухвалив дотримуватися норм нового правопису в Галичині [16, с. 97]. Тож українські землі, розділені між чужими державами, були об'єднані єдиними усталеними нормами української мови. Більше того, вагомим також є те, що Український правопис 1928 р. не тільки визначав правила орфографії та пунктуації, але й кодифікував фонетичну й морфологічну структури української мови [26, с. 22].

Проте з 1933 р. була розгорнута боротьба з «українським буржуазним націоналізмом». 5 вересня цього року видано постанову нового народного

комісара освіти В. Затонського, за якою Український правопис звинувачено у скерованості «на штучний відрив української мови від російської», а його норми визнано «націоналістичними» [50, с. 3]. Тому було організовано комісію під головуванням А. Хвилі, яка переглянула питання як української наукової термінології, так і правопису, ліквідувавши його «націоналістичні» норми, що нібито орієнтували українську мову на польську та чеську культури [50, с. 3]. Більшість фахівців, які творили Харківський правопис, репресовано та знищено, деяких, як, наприклад, М. Скрипника чи М. Хвильового, доведено до самогубства. Однак досі Український правопис 1928 р. є авторитетною й зразковою працею для мовознавців. Хоч у 1990-х вдалося повернути лише репресовану г, правопис 2019 р. відродив низку особливостей «скрипниківки».

Тож, незважаючи на деяку непослідовність, несистематичність та штучність, що було зумовлено складним політичним та соціокультурним контекстом, українізація 1920 – початку 1930-х років зміцнила українську мову, поширивши її в усі сфери суспільного життя. Вона позбулася статусу меншовартісної й посіла належне їй місце в соціумі. Окрім того, українізація сприяла формуванню самосвідомості українського народу й зміцненню його національної ідентичності. Українство перестало сприйматися як виключно селянське, бо закріпило свої позиції і в міському середовищі. Більше того, в Україні із представників як наддніпрянської, так і західної її частини, сформувалася державно-партійна та культурна еліта з виразним національним відчуттям. Завдяки цим людям, по-перше, розвивалася українська культура, орієнтована на європейськість; по-друге, гуртувався український етнос, об'єднуючи обидва береги Дніпра. Окрім того, важливими здобутками є також численні праці науковців-філологів, як-от термінологічні словники, «Російсько-український словник» 1924–1933 рр., Український правопис 1928 р., які донині вважаються авторитетними роботами й відіграють значну роль у дальшому розвитку української мови.

1.2. Сергій Єфремов як учений, громадсько-політичний та культурний діяч

Літературознавець, публіцист, один із найяскравіших громадсько-політичних та державних діячів 20-х років ХХ ст., академік, віцепрезидент Всеукраїнської академії наук, заступник голови Центральної Ради, один із засновників Української демократичної партії (пізніше очільник її лівого напрямку – Української радикальної партії) та Товариства українських поступовців С. Єфремов для своїх сучасників був «совістю української нації» [36]. Як знавець та обстоювач національно-мовного питання, він абсолютно не сприймав більшовицький режим. На основі аналізу текстів «Щоденників» С. Єфремова Е. Соловей робить висновок, що владі дуже кортіло порозумітися з ним і залучити на свій бік, однак він твердо не погоджувався, навіть не намагаючись приховати своєї непоступливості та прямоти [40, с. 22].

С. Єфремов був одним із перших українських професійних публіцистів, розуміючи, що чи не найважливішим засобом впливу на людей стає преса [19, с. 7, 11]. Він друкувався і в наддніпрянських, і в галицьких часописах й сам був одним із засновників та авторів перших українських газет Наддніпрянщини – «Громадської думки» (1905–1906), «Ради» (1906–1914), «Нової Ради» (1917–1919). В останній, зокрема, продовжував працювати навіть під час приходу більшовиків аж до її заборони у вересні 1919 року: «В “Новій Раді” писав свої сміливі статті Сергій Єфремов. Часом в його хаті сходилися земляки, і ті, що ховались по чужих хатах, і ті, що сиділи в себе дома» [19, с. 12]. Таким чином, С. Єфремов зробив вагомий внесок у формування публіцистичного стилю української мови зокрема і розвиток української журналістики загалом.

Учений провадив також активну літературознавчу діяльність, а саме видав у співпраці з іншими літературознавцями та істориками, такими як О. Лотоцький, В. Дурдуківський, В. Доманицький, Ф. Матушевський та ін., антологію української літератури ХІХ ст. «Вік» (1902) й одноосібно наукову працю «Історію українського письменства» (1911; 1917; 1918; 1924), де висвітлив свою

концепцію історії української літератури, її періодизацію, розроблені на основі глибокого аналізу праць з цього питання своїх попередників та сучасників. Сам С. Єфремов так висловлювався про цю царину: «...історія ідей, як вони виявлялися в літературній творчості – таке, на мою думку, завдання історії письменства. <...> Письменство – відгук життя людського. <...> Близькі стосунки, тісні зв'язки письменства з життям – це одне може бути запорукою розвитку і для самого письменства, це одне дає йому той ґрунт, поза яким нігде будуватись письменству» [10, с. 18–19]. За словами Е. Соловей, на свій час ця праця була «явищем винятковим та взірцевим», маючи ще за життя автора кілька видань українською мовою й вийшовши у німецькому та болгарському перекладах [40, с. 25]. Окрім того, як стверджують О. Матвійчук та Н. Струк, як неонародник С. Єфремов визначив канон українського письменства, якого не було ні до, ні після нього, встановивши “хроматичний” ряд українських письменників (автор “Слова о полку Ігоревім”, І. Вишенський, Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін.) [13].

С. Єфремов вів активну громадську та політичну діяльність. Він – один із лідерів провідних політичних українських партій початку ХХ ст.: Української демократичної партії, Української радикальної партії, які з його ініціативи були об'єднані в Українську демократично-радикальну партію (1905), Української партії соціалістів-федералістів, Товариства українських поступовців [13]. Окрім того, С. Єфремов був долучений до створення Української селянської спілки та Всеукраїнської учительської спілки. Його основними темами були національне питання та ненасильницький соціалізм. Зокрема, за основу програми Української радикальної партії було взяти етичний, ненасильницький соціалізм В. Михайловського, а головним звинуваченням тодішнього ладу було те, що він сам руйнує, як вважав С. Єфремов, приватну власність і знищує дрібного господаря [19, с. 8]. У березні 1917 р. діяч увійшов до складу Української

Центральної Ради, був заступником її голови, а в червні очолив секретаріат з національних справ [19, с. 11]. Саме йому належить пропозиція називати Українську державу Українська Народна Республіка (УНР), за що його нарекли «хрещеним батьком» УНР. [13]. По суті, С. Єфремов був одним із творців української державности. Як стверджують автори статті «Сергій Єфремов і його щоденники», він був прихильником таких поглядів: «став противником охлократії, влади натовпу, його втручання у політику» після побаченого жаху революції; був глибоко переконаний щодо цілісності та «безбуржуазности» української нації; у його роздумах простежується «песимізм щодо найближчих перспектив українського політичного руху» [19, с. 9]. У своїх передбаченнях С. Єфремов не помилився, бачачи трагічні наслідки поразки української державности.

З приходом до влади в Україні більшовиків С. Єфремов змушений був відійти від активної громадської і політичної роботи, певний час переховувався. Проте завдяки заступництву Української академії наук 1919 року С. Єфремова амністують. За нових умов, не маючи змоги бути залученим до політичного життя, учений провадить активну науково-організаційну та наукову роботу, стає діяльним учасником багатьох подій наукового життя країни, зокрема, очолює кілька комісій при УАН, наприклад Комісію для складання біографічного словника діячів України, Історико-літературне товариство тощо. У 1928 році входить до складу правописної комісії, яка працювала над укладанням першого всеукраїнського правопису. Учений безпосередньо долучився до справи внормування та кодифікації української мови, ставши поряд з А. Кримським головним редактором академічного «Російсько-українського словника» (1924–1933).

Наукова та публіцистична спадщина С. Єфремова дуже велика за своїм обсягом. Варто зазначити, що вже самим стилем свого письма він безпосередньо долучився до становлення і розвитку української літературної мови початку

XX ст. Високо оцінював мову та стильову манеру С. Єфремова його колега А. Кримський, наголошуючи в розвідці «Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова», опублікованій 1923 року в журналі «Записки історично-філологічного відділу», що «коли б усі критичні статті, розвідки, рецензії і дрібні замітки С. Єфремова, навіть про найдрібніші третьорядні літературні явища зібрати до купи та надрукувати окремим томом [а певно це й буде колись зроблено], то це буде чудовий матеріал для історії новітнього письменства, – матеріал, який і дальшими поколіннями читатиметься з захопливим інтересом, бо все, що пише Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою, додаю до того. Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова одна суцільна насолода та втіха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання» [15, с. 286]. І далі науковець зазначає, що праці С. Єфремова неодмінно мають стати важливим джерелом для укладання словника живої української мови та бути якнайповніше використані для цієї справи: «Коли ж по статуту Академії Наук... повинні дбати, “щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста”, – то С. Єфремов повинен бути поставлений на першому місці серед усіх можливих кандидатів» [15, с. 286].

У 1928 р. було розгорнуто кампанію проти С. Єфремова у пресі та по лінії громадських організацій, проведено низку зборів з метою засудження «єфремовщини» [19, с. 16]. Того ж року його усунули від роботи в УАН, а 21 липня 1929 р. заарештували. Через рік С. Єфремова за сфабрикованою справою «Спілки визволення України» засудили на 10 років ув'язнення. Ці події стали початком згортання політики українізації та переслідувань і репресій представників українського руху. На жаль, докладних відомостей про останні роки життя С. Єфремова не збереглося, проте, за наявними даними відомо, що помер він 31 березня 1939 р. в одному з таборів ГУЛАГу [19, с. 19].

Упродовж кількох років (1923–1929) С. Єфремов вів «Щоденники», що нині є важливою пам'яткою українського життя початку ХХ ст. Як безпосередній активний учасник важливих історичних подій він фіксував свої спостереження та думки. Однією з причин написання «Щоденників» саме й було передати достовірність подій, якими б непривабливими вони не були: «С. Єфремов усвідомлював, що його записи стануть для нащадків цінним свідомством очевидця становлення радянської тоталітарної системи» [40, с. 22]. Так само автор «Щоденників» розумів і ризики їх зберігання, проте все одно залишив написане. Тож після арешту мемуари потрапили до органів ДПУ: племінник С. Єфремова вказав місце, де вони зберігалися [25, с. 230].

Зважаючи на те, що правдивих свідчень з того часу збереглося мало, ця праця, яка майже 70 років перебувала в архівах КДБ, є важливим історичним джерелом, своєрідним свідченням доби. Ю. Мицик з цього приводу зазначає: «На наш погляд, це найвеличніша пам'ятка української мемуаристики. Все наболіле, невисловлене (бо навколо Єфремова аж рясніло від «сексотів»!) він виливав у свій секретний щоденник. Створена ним картина життя свідомого українця в злиденній і жорстокій водночас тоталітарній імперії є абсолютно достовірною і стає від цього ще моторошнішою. І в той же час неможливо відірватися від цього документа епохи!» [23, с. 134]. С. Єфремов як очевидець й учасник суспільно-політичних трансформацій змальовує на сторінках мемуарів численні постаті, описує події, висловлює своє ставлення і судження стосовно того, про що він розповідає, зокрема про розгортання процесу українізації, діяльність Академії наук, а також фіксує зміни в мові, пов'язані зі зміною суспільного ладу [25, с. 230].

У 1990 р. після реабілітації жертв репресій 1930-х років «Щоденники» були передані до Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [25, с. 228]. Окремі розділи праці публікували в 1992 р. у «Київській старовині», а повне видання «Щоденників» вперше побачило світ у

1997 р. Майже відразу після публікації пам'ятка стає об'єктом вивчення істориків, політологів, культурологів. Зважаючи на те, що С. Єфремов займався проблемами правопису, орфографії та лексики української мови, сьогодні праця є важливим об'єктом дослідження й для мовознавців. Як зауважує Л. Масенко, «мова "Щоденників" має стати і, безперечно, стане в майбутньому одним із важливих джерел для вивчення літературної мови відтворюваної доби» [22, с. 20], а зміст щоденникових записів – для дослідження мовної ситуації 1920-х рр. та висвітлення мовної політики радянської влади першого десятиліття її становлення.

РОЗДІЛ II. ВІДОБРАЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ТА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ 1920-х рр. У «ЩОДЕННИКАХ» С. ЄФРЕМОВА

2.1 «Щоденники» С. Єфремова як джерело вивчення доби українізації

«Щоденники» С. Єфремова є унікальним джерелом дослідження складної й драматичної епохи 20-х років минулого століття. Відтворюючи історичні події, пов'язані зі становленням радянської влади та періодом українізації, автор намагався показати весь їхній трагізм, що призвів до деморалізації суспільства, злиднів, душевного травматизму, голоду й врешті-решт – до тотальної чистки та русифікації в 1930-х рр. Сам С. Єфремов бачить досліджувану добу як суцільний жах, тьму та катастрофу для свого народу й часто описує її як божевільну: *«Душевний травматизм надзвичайно поширений, як наслідок божевільних подій та божевільного режиму»* (від 2 листопада 1926 р.) [73, с. 423], *«Безконечні злидні і безконечний занепад найелементарнішої порядности – ось наслідки останнього десятиріччя»* (від 27 листопада 1927 р.) [73, с. 553], *«Це дійсно якийсь дім божевільних, у якому вже нічого не розбереш, так усе в дикому танці переплуталось»* (від 31 грудня 1928 р.) [73, с. 716]. Спостерігаючи за численними «хвостами» (як тоді називали черги) за продуктами навіть у селах, поширенням алкоголізму та крадіжками, життям безпритульних, постійною брехнею в газетах, С. Єфремов робить висновок, що *«підлішого часу не було і не буде»* (від 31 грудня 1928 р.) [73, с. 716], адже через *«фельдшерську політику»* більшовиків *«не то чаю, а й гасу не маємо»* (від 8 січня 1929 р.) [73, с. 722–723], хоч в офіційних реляціях *«вічне “гром победы раздавайся” лунає <...>, коли грім її деренчанням розбитого горщика глушиться!»* (від 4 листопада 1927 р.) [73, с. 542]. Тож, за словами академіка, то були *«воістину, жорстокі, падлючні до найдикішого цинізму часи <...>, коли міру речей остаточно загублено»* (від 22 квітня 1929 р.) [73, с. 758]. Варто зазначити, що в цих описах доби автор, як в одній з наведених

вище цитат, час від часу вдається до штампів імперської риторики («гром победы раздавайся» – перший рядок неофіційного російського народного гімну), наводячи їх мовою оригіналу, що підкреслювало чужорідне для українців походження і цих рядків, і «псевдонової» влади, яка була прямою спадкоємицею Російської імперії з усіма її методами управління.

С. Єфремов так пояснює ведення ним «Щоденників»: *«Оце записування – ніби сурогат публіцистики: запишеш – і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена»* (від 1 травня 1924 р.) [73, с. 117]. Тож погоджуємося з Л. Масенко, що після того, як більшовицький режим змусив С. Єфремова відмовитися від публіцистики, майже щоденні записи стали заміною цій діяльності, коли він знайшов вихід, як швидко реагувати на події й вести полеміку з іншими діячами епохи [22, с. 20]. Будучи освіченим і здатним до глибокого аналізу, С. Єфремов усе ж як і людина вразливо реагує на суперечливі культурні й суспільно-політичні події, тож, зрозуміло, що інколи автор транслює суб'єктивне й дещо упереджене ставлення до них, однак це не скасовує цінності «Щоденників» як фактологічного джерела 20-х рр. ХХ ст., зокрема щодо мовної ситуації та перебігу подій процесу українізації, її справжньої суті.

С. Єфремов ставить собі запитання щодо більшовицької політики, мовляв, може, його *«“стара” істота просто не розуміє “нових” вимог часу»*, проте він чітко розтлумачує тодішню систему, побудовану *«на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві»* (від 13 березня 1924 р.) [73, с. 91]. 12 червня 1924 р. С. Єфремов пише: *«Офіційльна “українізація” тут нічого не пособляє, бо це гарнір, а суть, як і перше, цілком обрусительна. Гадав би, що якийсь диявольський план, продиктований дуже далекоглядним розумом. А наші болвани стараються з усієї сили, борються з своєю “буржуазною”, якої не було, культурою й допомагають справжній буржуазній, тільки вже московській культурі здобувати позицію за позицією»* [73, с. 131]. Автор розумів

продуманість політики більшовиками й вбачав у ній добре спланований замисел щодо асиміляції українського народу. У теоретичному розділі ми згадували, що метою такого діяння було зосередження всіх українських земель під егідою СРСР, тож політика була розрахована й на приваблення нею українців із західноукраїнських територій, де відбувалися їх утиски. Це ставило більшовиків у виграшну позицію, яку вони не втрачали нагоди продемонструвати серед люду, особливо робітничо-селянських мас. У записах за 24 березня 1924 р. читаємо: *«Грушевському запропонував “Більшовик” написати статтю про утиски українців у Польщі»* [73, с. 97]. Так само підтверджують обережність більшовиків у справах українізації й зацікавленість ними українцями, які проживали за межами Радянського Союзу, наведені С. Єфремовим у «Щоденниках» цитати з промови М. Бухаріна – політичного діяча СРСР, у якій той, згадуючи українське питання, не забуває й про політику польських діячів, наголошуючи, що *«виступати проти української мови тепер – “значит сослужить кой-какою службишку Пилсудському”*: використає, мовляв, *наші помилки в національній справі. “Малейшая ошибка в нашей национальной политике чревата дивными последствиями для всей страны”*» (від 4 лютого 1927 р.) [73, с. 462]. Тож, схоже, запровадження коренізації було найбільш вигідним варіантом для посилення радянського впливу в різнонаціональних регіонах держави.

Можливо, радянська влада передбачала й несвідомість людей та їхню неприязнь до примусової українізації. Адже хоч в Україні з'являлося все більше українськомовних газет, попитом серед місцевого населення через незнання людьми української мови вони не користувалися. Дарма що в політиці українізації акцент ставився на українську мову, російська не припиняла свого поширення, що заважало звиклим до неї особам обирати на протигагу російськомовному українськомовний продукт. З цього приводу С. Єфремов зазначає: *«Українізована “Пролетарська Правда” має 20000 пр[имірників] тиражу – проти 8000 “Більшовика” та 6000 “Пролетарской Правды”*

(російської). Помічається цікаве з'явище: збільшений тираж московських виданнів: обивательська публіка воліє читати позамісцеву газету, аби лиш не українську. Це почасти й натурально: <...> навіть українізований обиватель українського тексту читати швидко ще не звик, а тратити на газету багато часу не хоче. Жартома можна було б запропонувати нашим властям, щоб зробили другий крок: українізувавши місцеву пресу, треба заборонити довіз із Московщини, – тоді обиватель вже не втік би “свої” газети» (від 16 липня 1925 р.) [73, с. 256]. Тож, більше того, виходить, що населення не лише відмовлялося від українськомовного продукту, а й переставало читати місцеву пресу, обираючи натомість московську, таким чином залучаючись у ширший, «всенародний» контекст – не лише регіональний, що й було метою більшовиків.

Здавалося, що з початком українізації, коли «мода настала на українську літературу» й було «намічено цілу бібліотеку з укр[аїнських] письменників» (від 15 лютого 1924 р.) [73, с. 73], мав би розпочатися й розквіт українського слова, проте знову ж таки цього не могли допустити більшовики, принаймні в широких масштабах. «Держвидав», маючи намір видавати українських класиків, здебільшого лише вдавав роботу, тоді як приватні кооперативні видавництва, наприклад «Рух», справді друкували таку літературу. Однак, як дізнаємося зі спогадів С. Єфремова, діяльність останніх не те що не заохочували – їй перешкоджали. Це відбувалося не так для того, аби стримати розвиток української культури, як через те, що «Державне видавництво» вбачало в таких діяннях для себе конкуренцію (від 2 листопада 1924 р.) [73, с. 157]. Схоже виправдання було знайдено й тоді, коли Педагогічній комісії заборонили провадити інформаційно-консультаційну роботу. Мовляв, «ви працюєте, ми не працюємо – так не працюйте ж і ви» (від 27 червня 1927 р.) [73, с. 518]. Проте навіть якщо радянські службовці керувалися причиною, а не метою, перше все одно не виключає останнє: позитивних результатів у питанні українськості такі дії не приносили. Як засіб перешкоджання поширенню української мови

використовували також її ігнорування. У «Щоденниках» 25 лютого 1924 р. занотовано, що у ВУЦВК була поширена така практика, за якої українських паперів не читали, тож доводилося надсилати їм прохання, написані російською мовою [73, с. 77]. Вражає, що й таку діяльність радянський уряд використовував на свою користь, висловлюючи незадоволення тим, що нехтують, зокрема Всеукраїнська академія наук, розпорядженнями центральних органів керівництва державою щодо найширшого використання української мови [73, с. 77].

Загалом під час українізації були поширені диспути та лекції про українську мову, проте більшовики намагалися стежити за такою активністю, аби не допустити «ворожих» думок. Як згадує С. Єфремов, зачувши, що хтось із промовців не радить вчити українську мову за газетою «Більшовик», було випущено статтю, де висловили звинувачення в свідомому намірі *«підбурити своїх слухачів... проти радянської української газети»* й попередження про категоричні заходи впливу у випадку подібних спроб (від 10 березня 1924 р.) [73, с. 89]. Тож незважаючи на офіційну «українізацію» та захист української мови на словах і папері, на ділі ж з боку Радянського Союзу, який будувався на імперіалістичних засадах, відбувалися утиски виявів критичного ставлення до радянського продукту та підтримки розвитку української. Так само намагалися контролювати, наприклад, і вибори Ради в секції наукових робітників, аби просувати посадовців-комуністів. За словами С. Єфремова, відбувалася *«огидна комедія»*: «ком'ячейка» давала свій список і вимагала, аби за нього голосували, а якщо список не проходив, то обраних кандидатів не затверджували (від 31 березня 1924 р.) [73, с. 101]. Якщо ж у тій чи іншій установі ще не було представників керівної партії, то таку ситуацію намагалися виправити. Так, у дописі від 10 лютого 1925 р. читаємо: *«Баран <...> заявив, що їхнє завдання – втертись до Академії й завести тут і ленінізм, і комунізм і все те, що вже по інших місцях позаводили»* [73, с. 195]. На опис схожої ситуації натрапляємо в нотатках від 26 жовтня 1926 р.: *«Здається, таки серйозно хочуть нам підкинути*

академіком (!) Шліхтера. <...> Комуністам конче хочеться підкинути нам когось із-поміж себе, а як учених у них нема, то думають аби-кого» [73, с. 420]. Мета зрозуміла: наявність більшої кількості насаджених «своїх» людей давала змогу керувати теж «по-своєму», не допускаючи впливу чи то на науку, чи то на політику проукраїнських діячів.

Проте не лише з боку більшовиків українізація не отримувала належної підтримки – гальмували її й самі українці. Дарма що запровадження української мови у всі галузі суспільного життя було вагомим кроком для поступу в питанні українськості, основного очікуваного результату – пробудження національної свідомості серед усіх верств населення – воно не приносило, окрім хіба що свідомої його частини – інтелігенції. Як стверджує С. Єфремов, виходило хіба що *«якесь буквоїдство»* (від 24 жовтня 1924 р.) [73, с. 155]. По-перше, поки не був уведений іспит, а лиш виданий наказ про знання службовцями української мови, ніхто з них і не брався за науку: *«граматики і словники любенько собі спочивали під спудом»* (від 24 жовтня 1924 р.) [73, с. 155]. По-друге, до іспиту готувалися не лише українці, а й росіяни чи євреї, тож і вони після складання були допущені до службових місць. З одного боку, доволі доцільно, що службовці вчилися української мови, проте, з іншого, пріоритетом були не знання, а підготовка до іспиту, тобто, як пише С. Єфремов, вони засвоювали не так мову вповні, як окремі граматичні хитрощі, правописні дрібниці тощо, що й справді породжувало якесь схоластичне буквоїдство (від 24 жовтня 1924 р.) [73, с. 155].

Згадки про ці реалії збереглися в численних оповідках. Наприклад, від 23 січня 1925 р. читаємо в «Щоденниках» про, так би мовити, канцелярську українізацію, коли в офіційних документах послуговувалися безграмотною українською: *«послано в якості лікаря»*, не подумавши, чи можна *«оте “в якості” взагалі тулити і чи не краще б по-просту “за лікаря” сказати»* [73, с. 190]. Виходить, що в людей формувалася не так літературна українська, як українська лише для поверхового враження, без дотримання норм, натомість у своїй

психологічній підоснові мовлення залишалося російським. Ще одним підтвердженням наведеного вище аргументу є записані С. Єфремовим приклади неграмотности чиновників. Скажімо, 17 липня 1924 р. автор щоденникових записів занотує: «...“українізовані” чиновники з приводу якоїсь справи прохають од прокурора ”вашого ув’язнення (“заклучения”) або скаржаться, що “не дістають уже стільки місяців “змісту” (“содержания”)» [73, с. 141]. Або розповідає про урядовця, який починав свій документ словами: «У відповідь на ваше сватання...», бо «знайшов у Дубровського під “предложение” – “сватання”» [73, с. 141]. У цьому випадку окреслюється проблема видання необхідних на той час словників, про яку згадує у своїй статті «Язикознавство» Є. Тимченко, наголошуючи на важливості синонімії та фразеології в тих російсько-українських словниках, які «входять в загальну мову суспільства», бо знову ж таки ці словники мають «причинитися до формування літературного язика, а не відмінного діалекту, російського в своїм психологічному підкладі» [44, с. 130–131]. Абсолютну неграмотність демонстрували й академіки: на запитання про матеріальне забезпечення родини один із них написав, що «“на сполучаемое утримание не маю вимоги имети ніякої родини”» (від 1 березня 1925 р.) [73, с. 203], що нагадувало не так українську мову, як макаронічне мовлення дячків, писарів чи інших чиновників, зображених у творах І. Котляревського та Г. Квітки-Основ’яненка. На численні помилки, що виникали під впливом російської мови, можна було натрапити не лише в мовленні представників різних прошарків населення, а й на сторінках газет. Як іронізує С. Єфремов, ці приклади були вихоплені «із самого українізаційного джерела» (від 25 серпня 1925 р.) [74, с. 270]. Приміром, в українізованій «Пролетарській Правді» написано: «“...розходитьсь щодо стягання, яке слід покласти на [Ворена]”», де «стягання, яке слід покласти» – це російське «взыскание» (від 25 серпня 1925 р.) [73, с. 270]. Зважаючи на таку велику кількість семантичних перекручувань і лексичних помилок, С. Єфремов, заповнюючи «Щоденники», створює нібито окрему

рубрику, як-то заведено в публіцистиці, присвячену цій темі, і називає її «з українізаційних курйозів», «з українізаційних анекдотів» або «з українізаційних подій». Власне, в цій рубриці знаходимо ще такі занотовані комічні історії, пов'язані з неправильним слововживанням: «дайте мені пів фунта телячої копченої мови» (у гастрономічній крамниці); «пришліть слюсаря, нехай зробить мені джерело (ключа)» (від 16 червня 1926 р.) [73, с. 386]; на перевірці єврей забув, як українською буде останній місяць зими, на що його товаришка, намагаючись допомогти, показувала собі на груди, то єврей і вигукнув «Цицел!» (від 25 листопада 1926 р.) [73, с. 432]; коли агітатору на заводі люд кричав «прохаємо», той відповів, що «не про Хаима, а про Лейбу Троцького будет речь» (від 1 грудня 1926 р.) [73, с. 436]. Найкращий же анекдот на цю тему, як пише С. Єфремов, був створений самими ж комуністами, які не втрачали нагоди поглузувати з українізації. Мовляв, Риков, переконуючи Петровського в тому, що української мови не існує, тому він не виділятиме коштів на українізацію, наводив ряд слів (назви частин тіла), які українською звучать майже так само, як і російською: голова – голова, губы – губи, зубы – зуби тощо. Однак, як тільки прозвучало від Рикова: «Жона?», Петровський вигукнув, тріумфуючи: «Срака!!!», на що отримав відповідь: «И ты хочешь, чтобы я на эту самую сраку тебе полтора миллиона отпустил?!...» (від 16 червня 1926 р.) [73, с. 387]. Тож українізація була ще й приводом поглузувати з української мови в певних колах суспільства, а «схоластичне буквоїдство» не знаходило широкої підтримки серед населення. Від 20 січня 1927 р. натрапляємо на запис про те, як онучка подарувала своєму дідові ранець, українську граматику, зошити та олівець, бо «обом тяжело не хочется й обом важно вчитись української мови» [73, с. 456]. Люди, отже, керувалися хіба що зовнішньою мотивацією, а не внутрішньою. Адже так само з глузуванням, ще й огидою зустріли маси й декларацію-подяку українській інтелігенції за прокламовану українізацію в 1924 р. Попри це, як

вважає С. Єфремов, «багато підпише “страха ради”, не посмівши одмовитися от чергової “присяги на вірність”» (від 22 травня 1924 р.) [73, с. 126].

Глузливе ставлення до спроб ширшого впровадження української мови відображено й у фольклорі, зразки якого теж зафіксовано в «Щоденниках» С. Єфремова: «Позаводили якісь сажневі вивіски, поначіпляли величезних літер, але не твердо, вони падають на перехожих, провалюють голови... От і на мене оце впала була одна літера”... – “Ну, та голова ж у вас проте ціла”. – “Так, бо то був – “мягкий знак”» (від 14 березня 1924 р.) [73, с. 92]. Хоча згаданий випадок усе-таки свідчить і про те, що українська мова розширювала свої функції, замінюючи російську в мовному ландшафті міст.

Народна творчість, відображаючи зовнішню мотивацію переходу на українську, водночас цікава й прикладами мовної гри: «“Ну, и трудное это наречие малороссийское!” – “Это не наречие и не междометие, а предлог, чтобы нас выбросить из службы”» (від 19 березня 1926 р.) [73, с. 355]. Як бачимо, в основі популярних тоді анекдотів часто були перебільшені уявлення про наслідки непереходу на українську мову, і хоч в усних оповідках вони й набували комічної форми, проте, очевидно, відображали й реальні настрої в суспільстві. Насправді, як записав С. Єфремов 19 березня 1926 р., за незнання української нікого не виганяли, хіба що для того, аби «прочистити місце кому іншому» [73, с. 355]. Себто хоч офіційно було затверджено обов’язкове знання української мови для службовців, це не завжди відповідало дійсності. На практиці відбувалися й абсурдні речі, приміром, у списках людей, що не склали іспит з української мови, можна було знайти викреслені імена, що й, певно, справді провалили екзамен, а замість них – повписувані люди, які добре знали українську (від 12 березня 1925 р.) [73, с. 207]. Поки українці, яких викинули з установи, доводили, що вони все-таки знають мову, на роботу приймали тих, хто її не знав, наприклад євреїв, після цього українськомовних службовців на службу не повертали, адже посади вже були зайняті, і просто записували їх у першу

категорію по скороченню (від 12 березня 1925 р.) [73, с. 207]. Таке ж безглуздя демонстрували й перевірки установ щодо знання працівниками української мови. До вибору перевіряльників, які мали здійснювати контроль у цьому питанні, видно, підходили легковажно, бо ними були, як читаємо у «Щоденниках», *«випадкові люде, що й самі українізувалися років 3–4 тому, а в усякім разі перед 1917 роком і не думали, що вони українці»* (від 22 листопада 1926 р.) [73, с. 431]. Тож і їхні питання були не про глибокі знання української мови, однак складені так хитромудро й заплутано, що й українськомовні не могли відповісти (від 22 листопада 1926 р.) [73, с. 431].

Проте поступ української мови і культури у 20-х роках минулого століття все-таки відбувався. З цього приводу 14 квітня 1927 р. С. Єфремов після прочитання твору О. Кониського «Семен Жук і його родичі» (1873 р.) зазначає: *«Навіть Кониський часто бував у ті давні часи безпорадний перед такими виразами, якими тепер останній газетяр без жадного напруження орудує»* [73, с. 492]. Окрім того, автор фіксує й іноді характеризує у своїх «Щоденниках» прилюдні виступи українською мовою: *«...звідомлення і промова Воблого, що вперше виступив на українській мові прилюдно – і промовляв добре»* (від 11 березня 1925 р.) [73, с. 206] або *«на засіданні виконкому Каргальський, директор опери, почав свою промову по-українському»* (від 18 жовтня 1926 р.) [73, с. 417]. Хоча слухачі українську мову сприймали негативно: на виступ С. Каргальського вони відповідали вигуками «говорите по-русски» [73, с. 417].

Показовим є факт використання української мови представниками влади у розмовах з селянами. На перший погляд, це було позитивне явище. Але за спостереженням С. Єфремова, українська звучала тоді, коли йшлося про *«податки, одбутки, драчі»*, російська ж – про *«інтернаціонал, “мировую буржуазію” і інші “нейтральні” справи»* (від 18 травня 1925 р.) [73, с. 237–238]. Безперечно, таке «тематичне» розмежування двох мов могло сприяти позитивному сприйняттю лише однієї з них – і це була не українська. Щодо селян

С. Єфремов підтверджує своїми записами те, що вони не були зацікавлені у саморозвитку, а в розквіті й популяризації української й поготів. Автор пише про їхню неосвіченість: *«До речі: в одному “публічному” місці бачив портрета олівцем на стіні, а під ним підпис: “Тротський – поразит (!) жидовський”. Це так “низи” озиваються на події»* (від 3 грудня 1924 р.) [73, с. 166]. Селян здебільшого хвилювало задоволення лише побутових потреб. Згадуючи, як хлопці-пастушки бігли за потягом, просячи газету, автор зауважує: *«...ми в своїй романтичній наївності думали, що село прокинулось і вимагає для себе хоч кришку знання й свідомости. Потім виявилось, що <...> газета йшла не на читання, а на цигарки. Може через те й великий соціяльний переворот обминув село, що воно воліло курити, а не читати. І прокурило свою долю...»* (від 4 серпня 1925 р.) [73, с. 263]. Незважаючи на це, селян намагались освічувати, аби вони щонайменше могли свідомо голосувати на виборах. З цією метою було створено навіть окрему організацію – Мужичський Український Союз. Він, зрозуміло, не відповідав планам більшовиків, тож після випадкового викриття цього товариства його членів було арештовано за нібито *«змову проти радянського режиму»* (від 9 квітня 1927 р.) [73, с. 491].

С. Єфремов згадує й відвідини ним етнографічної виставки Антропологічного музею ім. Ф. Вовка; концерту старої української пісні (від 24 лютого 1924 р.) [73, с. 77]; численних спектаклів та вистав, зокрема 15 жовтня 1927 р. в Києві вперше поставили Лисенкового *«Гараса Бульбу»* [73, с. 533]; відкриття українських драм та опер чи українізацію вже наявних, наприклад оперетки в Харкові (від 10 червня 1925 р.) [73, с. 242]. Усе це свідчить про те, що український мовний простір продовжував розвиватися й розширюватися. Зрозуміло, що й у цьому випадку більшовики не втрачали можливості назбирати більше *«глядацьких»* симпатій, присвоюючи собі з цією метою поступ в українській культурі. Автор щоденникових записів з цього приводу 1 жовтня 1926 р. зазначає: *«Говорено і вчора, і сьогодні про те, що до большевиків не було*

нічого, ніякої української культури, а большевики настали – враз з'явилась і українська культура, театр, опера» [73, с. 409]. І далі: «Забувають тільки, що, напр[иклад], опера настала тільки на п'ятий принаймні рік большевицького панування» [73, с. 409].

Для С. Єфремова, однак, розвиток національного життя важив більше, аніж офіційна українізація, тож критика меншою мірою турбував ареал розширення українського, більше ж – його якість: «Офіційна українізація – одно, а справжній розвиток нашого національного життя – друге... О, зовсім таки друге!» (від 9 лютого 1925 р.) [73, с. 195]. Такі погляди С. Єфремова обґрунтовані й вагомі, адже важливим було саме формування мовної і національної свідомости людей, їхнього бачення себе як українців. Як розуміємо з нотаток, бували випадки, наприклад, у питанні театральної діяльності, схожі на схоластичне буквоїдство в мові, коли на сцені українці продовжували репрезентувати себе як «рабське покоління, що звикло тільки “хахла удавати”, а не органічно почувати себе українцями» (від 15 жовтня 1927 р.) [73, с. 533]. Такі речі боліли С. Єфремову, він саркастично називає їх «Вампукою» або «Малороссийскою Вампукою», тобто постановками-халтурами, сповненими безглуздох вигадок, фальші та штучности. Так само критично він ставиться й до мистецьких виставок, одних з найбільших, які влаштовували в Києві: «...одноманітні убогі засоби з переважно червоного кольору, бідність фантазії, неталановитість, претенціозність – кидаються у вічі навіть не спеціалістові. <...> Майже нічого, що б лишилося у пам'яті, oprіч хаосу фарб» (від 16 березня 1928 р.) [73, с. 599].

Якщо академік І. Малиновський, про якого згадано в «Щоденниках», намагався «догодити хлібодавцям», пишучи, що «ми можемо обійтися без Європи, без її науки і культури», то С. Єфремов, навпаки, розумів важливість орієнтації на європейськість і вважав, що подібні погляди характеризують людину як таку, що «з глузду зсунулася», якщо так мислить. Він убачав майбутнє України саме в розвитку національного українського, відрізаного від

російського та орієнтованого на Європу (від 20 грудня 1926 р.) [73, с. 461]. Проте водночас покладав надії на традицію, що помітно в його захопленні Театром корифеїв («...вертається з-за кордону Садовський. Може поновиться з його приїздом у нас людський театр» (від 26 вересня 1925 р.) [73, с. 282]; «Це повний крах курбасівщини і нагадування, що треба мерцій вертатись до поважних традицій нашого театру» (від 15 березня 1925 р.) [73, с. 208–209]) та в численних цитуваннях Т. Шевченка (з «Кавказу»: «Суєслови, лицеміри, господом прокляті» (від 5 серпня 1924 р.) [73, с. 144]; із «Заповіту»: «й мене згадано незлим, тихим словом» (від 7 травня 1925 р.) [73, с. 232]; з «Гайдамаків»: «І разом сто конфедерацій» (від 15 травня 1926 р.) [73, с. 375]; із «Чигрине, Чигрине»: «Рута, рута, волі нашої отрута» (від 25 січня 1926 р.) [73, с. 332] тощо). Натомість новаторство Леся Курбаса С. Єфремов категорично не сприймав: «...маємо вже не театр, не нове мистецтво, а простісеньку крамничку глашатая нового мистецтва, отого безграмотного “Березоля”. Також, до такого безстидства не спускався жаден театр, окрім кабаретних “заведений” та, виходить, новаторського “Березоля”» (від 26 лютого 1924 р.) [73, с. 79]. Так само не сприймав і новаторство футуриста М. Семенка, поставивши його в один ряд із «мікроцефалами», які почали здогадуватися, що з Шевченком їм не по дорозі: «Нехай собі із Семенком лишаються (теж “Кобзаря” написав!) та Дем’яном Бедним упиваються. Якраз по голові була б шапка» (від 11 березня 1924 р.) [73, с. 90].

У зв’язку з нетерпимістю до новаторських підходів у мистецтві й цілковитим його неприйняттям (вважав, що Лесь Курбас «катає дурня у великому театрі на Миколаївській вул[иці]» (від 9 лютого 1925 р.) [73, с. 194] й у результаті «українського театру немає» (від 22 жовтня 1925 р.) [73, с. 290]) розвиток української культури в період українізації на сторінках «Щоденників» зображено певною мірою песимістичніше, аніж було насправді. Адже 20-ті роки ХХ ст. увійшли в історію як період національного відродження й принесли

Україні творчу діяльність таких визначних митців, як Валер'ян Підмогильний, Микола Хвильовий, Лесь Курбас, Микола Куліш, Михайль Семенко, Микола Зеров, Євген Плужник та ін. Водночас інше питання в тому, як сприймала публіка новаторські підходи, бо, зважаючи на записи С. Єфремова, її теж не захоплював такий розвиток українського мистецтва, наприклад, робітники запитували в учнів Леся Курбаса, чому ті не ставлять класичного репертуару (від 8 листопада 1925 р.) [73, с. 298]. З огляду на сказане вище не дивно, що театри, де ставив вистави Лесь Курбас, пустували: «... театр – це пустиня аравійська, в якій то там, то там сиротливими оазами стирчать поодинокі люде. Чоловіка зо сто на весь величезний театр – більше не було» (від 22 жовтня 1925 р.) [73, с. 290]. Однак це не означає, що люди зовсім не цікавилися культурним життям, навпаки, під час виступів П. Саксаганського зали були переповнені глядачами, його спектаклів очікували і відвідували їх навіть по закапелках (від 9 лютого 1925 р.) [73, с. 194]. До того ж, коли українська за назвою, але не за своєю суттю опера чинила тиск на М. Голинського, галицького тенора, тільки через те, що той українець, глядачі підтримали виконавця у виставі нечуваними оваціями, показавши співакам, які «з скреготом співають “собачою мовою”, <...> що є українська публіка, яка ставить свої вимагання і може підтримати людину, яку вважає за свою» (від 18 лютого 1927 р.) [73, с. 467].

Варто не забувати, що процес українізації був під пильним постійним наглядом більшовиків, що заважало українській культурі вільно розвиватися. Російська провладна інтелігенція теж висловлювала критику цієї політики, але з інших причин – заперечуючи право інших націй на самовизначення під прикриттям ідей про світову революцію та злиття націй. Наприклад, М. Горький на прохання Олекси Слісаренка видати в українському перекладі повість «Мать» обурився, що «люде хотять “утверждать различие наречий” в той час, як людськість пробує створити світову (!) мову» (від 21 травня 1926 р.) [73, с. 376]. Особливу увагу С. Єфремов зосереджує на слові *світову*,

використовуючи після нього розділові знаки – питання та оклику. Таким чином автор акцентує на безглузді ідеї створити в перспективі світову мову, як про це говорять більшовики, і називає таке ставлення до української мови «*обивательським русопетством*» (від 21 травня 1926 р.) [73, с. 377]. Пропагуючи імперські нарративи, М. Горький не підтримував українізацію, вважаючи, що українська мова не гідна і не здатна до відтворення російської культури, про що вражено пише в «Щоденниках» С. Єфремов.

Тенденція до об'єднання «братніх народів» простежувалася під час усієї доби українізації: 1 квітня 1927 р. С. Єфремов занотовує розмову М. Скрипника та А. Кримського, з якої дізнаємося, що Національну бібліотеку звелено було перейменувати на Всенародну [73, с. 488], а 7 березня 1929 р. автор пише про поїздку українських письменників до Петербурга та Москви, мовляв, «*невідомо хто, невідомо навіщо зібрав понад 50 чоловік “хахлов”, повіз показувати. <...> здебільшого говорили на тему: “Зачем нам делиться? Все должно идти в общий котел”*» [73, с. 744–745]. Загалом українські письменники не знаходили підтримки в державі, ні сучасні, ні митці попередніх поколінь. Наприклад, Л. Глібова «казенний промовець» назвав «не наш» тільки через те, що той «*не доріс до большевизму*» (від 9 березня 1927 р.) [73, с. 477]. До того ж, як згадує С. Єфремов, коли він був у Чернігові на святкуванні, власне, сторіччя від дня народження Л. Глібова (виконком виділив на нього «*аж... 25 крб., та й тих і до сього дня ще не дав*»), найбільші проблеми виникли з пошуком приміщення для проведення урочистостей; у результаті довелося збиратися в невеликому помешканні в одній із шкіл, бо «*в конкуренції українського письменника і ліліпутів перевагу віддано, звісно останнім, бо що таке для офіційного Чернігова український письменник...*» (від 9 березня 1927 р.) [73, с. 474].

Незважаючи на доволі непривабливу дійсність та трагізм 20-х років ХХ ст. в описах С. Єфремова, учений дає зрозуміти, що процес переосмислення українцями себе й того, що їх оточує, досить складний і потребує немало часу та

зусиль. Він не полишає надії, що збудувати вільну Україну ще вдасться, сподіваючись, зокрема, на молоде покоління: *«Видко, навіть теперішнє вбоге й задурене студентство щось думає і, думаючи, до певних доходить висновків. А колись і заговорить. А там почне і діяти... Шлях неминучий, і його мусимо перейти»* (від 16 жовтня 1928 р.) [73, с. 677]. Власне, не випадково С. Єфремов занотовує написаний студентом вірш, який засвідчує критичне мислення одного з представників такої молоді. Поетичні рядки доволі влучно описують суть політики СРСР, яка нічим не відрізнялася від імперської, хоч і була певний час «забарвлена» в українські кольори: *«Змінились назви – не змінились речі: / Все як було, куди не глянь. <...> Не холуї сидять тепер – “Лакузи”. / (Так, різні назви – зміст один)»* (від 16 жовтня 1928 р.) [73, с. 677]. І так само виразно передано словами цієї поезії й головний здобуток періоду українізації 20-х – масовий перехід на українську мову, що був спочатку вигідний більшовицькій владі і використовувався нею в своїх інтересах, та водночас перші передчуття заборон тоталітарного режиму на вільну думку, які вже виникали наприкінці цього неспокійного десятиліття: *«Не “запрещают” вже – “забороняють” / (Не смієш мислити, бо є марксизм) <...> І мусить знов поет мовчати, / Або написане ховать... / Чи ж варт було і сили витратити, / Щоб “ін” на “енко” промінять?!...»* (від 16 жовтня 1928 р.) [73, с. 677].

Останній запис у «Щоденниках» С. Єфремов робить 20 липня 1929 р.: наступного дня він буде звинувачений у сфабрикованій радянською владою справі СВУ та заарештований. Проте учений встигає занотувати інформацію про розгорнуту наприкінці 1920-х років кампанію проти української інтелігенції – її переслідування та усунення від активної творчої і громадської діяльності. Це, зокрема, звинувачення й самого С. Єфремова в протирадянській, шкідливій для української культури роботі, після чого розпочалася боротьба з «єфремівщиною»: *«По школах дано наказа: Шевченкові роковини використати на боротьбу з “єфремівщиною”. Тепер учителі у великому клопоті, бо ніхто з*

них не знає, що то таке за “єфремівщина” і як до неї взятись» (від 8 березня 1929 р.) [73, с. 745]. А цілковитим підсумком доби стають численні арешти, спрямовані на винищення українства як такого, що передчував С. Єфремов і про що написав в останніх нотатках: *«Мабуть, усю українську інтелігенцію з традиціями хочуть перевести. Українізація без українців, або краще – на погибель українцям. Та й навіщо вони здалися, – адже нам будуть “фабрики кувати ідеали”, а підспівуватимуть на всякі голоси тим сфабрикованим ідеалам Тутківські та Дорошкевичі. <...> Очевидно, справа вже йде про фізичне винищення українства!»* (від 28 травня 1929 р.) [73, с. 768].

Отже, 20-ті роки ХХ ст. постають на сторінках «Щоденників» швидше як доба руйнації, аніж відбудови. Процес українізації не відзначається вагомим поступом – непослідовний, неприйнятий більшістю українців, постійно контрольований більшовиками. Проте це був період, за якого частина населення все ж свідомо обрала розвиток українськості, українська мова зміцніла і розширила свої суспільні функції, а українські діячі намагалися викристалізувати українську культуру як національну, орієнтовану на Європу. Проте, зважаючи на травматичний досвід минулого та розділеність українців, дерусифікація потребувала багато часу, якого, на жаль, радянська влада їх позбавила, згорнувши політику українізації та розпочавши тотальну русифікацію як спосіб знищення українського народу, його мови та національної культури.

2.2. Висвітлення цензурних практик радянського суспільства

Ведучи на початку ХХ ст. діяльність професійного журналіста, головне своє завдання учений вбачав у тому, аби *«збудити великий народ... до свідомого життя, духа живого вдихнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю»* [2, с. 37]. Тож після того як «Щоденники» для С. Єфремова стали ніби сурогатом публіцистики, постійна тема записів на їхніх сторінках – це запровадження

радянським режимом жорсткої цензури, що, зрозуміло, обмежувало свободу слова.

Порівнюючи політику більшовиків з імперською, автор наголошує, що радянські обмеження значно вимогливіші та безглуздіші: *«Видавництво, мовляв, “подає до цензури підозрілу все літературу. І забороняючи, мушу повідомити ГПУ, нехай воно саме зробить з того належні висновки”*. Здається, навіть царська цензура просто тільки забороняла, а до охранки не бігала» (від 31 березня 1924 р.) [73, с. 100]. З наведених нотаток випливає, що прискіпливий контроль був установлений не лише за друкованою продукцією, але й за її авторами. Часто причиною затримки, а то й заборони видання, навіть якщо інформація відповідала вимогам цензури, а отже, не потребувала блокування, були небажані прізвища – за визначенням більшовиків, це прізвища «українських буржуазних націоналістів», приміром М. Могіляського та Д. Дорошенка: *«Приводом до затримки були прізвища – самі прізвища, бо в статтях, знов кажу, нема до чого причепитися – все того самого М. Могілянського та ще Д. Дорошенка. Могілянському “заборонено” друкуватись, а Академія його друкує! Дорошенко емігрант, а Академія його друкує! От до чого доводить “безцензурність”! Такі висновки роблять радянські законники...»* (від 14 травня 1927 р.) [73, с. 500]. Тож коли почалися переслідування С. Єфремова, він свідомо не згадував у роботах своє ім'я, аби написане не заборонили: *«Скінчив передмову до Грінченка. Цензури ради нічого не говорю од себе, а тільки цитую усіх, хто про його писав. Може, хоч так не залякає цензуру моє ім'я»* (від 29 березня 1929 р.) [73, с. 750]. Попередньо учений знав, що схожі випадки вже траплялися: огляд 10-річної праці комісії «Словника живої мови» було надруковано без жодного прізвища, аби не вказувати С. Єфремова (від 22 лютого 1929 р.) [73, с. 738], з цієї ж причини – викреслено згадку про передмову до віршів Б. Грінченка (від 17 січня 1929 р.) [73, с. 725]. Ставши небезпечним для керівництва СРСР, С. Єфремов і для людей мав стати «ворогом народу», тож

будь-яких згадок його прізвища в інформаційному просторі, якщо це не стосувалося вигаданих гіперболізованих звинувачень на його адресу, уникали, бо за відсутності інших джерел, що могли вказувати на вченого, спотворена, але потрібна більшовикам інформація сприймалася як правда.

Якщо раніше мовчання було способом оминати цензуру, то в 20-х роках ХХ ст. ситуація гірша: *«Од теперішніх охочекомонців не сховаєшся. На кого напосядуться, то вже не одчепляться: хоч лусни, а пиши, що вони хочуть»* (від 29 січня 1925 р.) [73, с. 191]. Ідеться про пропагандистську кампанію, що вже поволі набирала обертів, коли від талановитих діячів вимагали писати те, що відповідало офіційній лінії влади, з метою підтримки радянської політики. Подібний примус застосовували не лише до української інтелігенції, а й до робітників. Тесля з колишнього «Южнорусского заводу» повідомляє, що робітників *«зігнали, як баранів, заперли й примусили якісь резолюції приймати. Та ще хоч би правду в газетах написали, а то таке, <...> що ні слова правди»* (від 11 квітня 1924 р.) [73, с. 108]. Окрім того, якщо цензор Російської імперії сам викреслював те, що не відповідало політиці царизму, то більшовицька система цього вимагала від працівників видавництв. Таке, зокрема, трапилося з «Кобзарем», коли представникові видавництва «Час» було сказано викреслювати відповідні записи на сторінках «Гайдамаків», маніфестуючи при цьому, що Т. Шевченко – більшовицький поет (від 1 лютого 1926 р.) [73, с. 336]. Радянська влада, загалом, не маючи змоги вповні заборонити поета, бо той уже історично й культурно закарбувався в пам'яті людей, використовувала постать українського письменника як інструмент пропаганди, намагаючись вписати його в рамки своєї ідеології. Тож одночасно з повсюдним навішуванням портретів Т. Шевченка відбувалася чистка його «Кобзаря», аби прибрати ті аспекти творчості, які не відповідали цілям та завданням більшовиків: викреслено такі фрази, як *«Не вернеться козаччина, / Не встануть гетьмани»*, – згадки про козацьку добу українського народу; у контексті розпалюваної боротьби з релігією та її

інституціями, що було елементом державної ідеології в СРСР, викинуто згадки про Бога і приписано антирелігійність та богоборництво Кобзареві; всю «Катерину» перекреслено «за шовінізм», виявлений у перших рядках: *«Кохайтесь, чорнобриві, / Та не з москалями»*. Як пише С. Єфремов, *«нищать його [Т. Шевченка] твори способом далеко дурнішим, ніж царська цензура це робила»* – *«гидотне фарисейство», «безкрайня, невичерпна “пошлость”»* (від 2 березня 1924 р.) [73, с. 84].

У середовищі як царських, так і радянських посадовців поширеним явищем було хабарництво, проте навіть у цьому аспекті більший цинізм простежувався з боку можновладців СРСР: *«...ї теперішні беруть не згірше. Ріжниця знов та, що Сидоров, узявши, було, зробить діло; а Равич-Черкаський (“історик революцій”) взяти взяв, а рукопис Гермайзе про РУП таки заборонив»* (від 1 лютого 1926 р.) [73, с. 336]. Така ситуація, жадібність і злочинна безвідповідальність представників влади позначалися й на справі розвитку та поширення українського слова. С. Єфремов так характеризує тодішні державні видавництва: *«Проїдають і розкрадають усе, хоч скільки дай, – розуміється, казенні виробництва... Пощастить ще трохи урвати казенного пирога – животітимуть ще якийсь час. Не пощастить – помруть ганебною смертю, занастивши поперед укрїнську книжку та письменство»* (від 8 липня 1924 р.) [73, с. 139]. Або: *«Якісь безконечно дурні невігласи сидять у тому Видавництві, а вже що їхні рецензенти, то й слів для схарактеризування не вистарчас. <...> Видко, чоловік ніколи нічого не чув про те, що рецензує, не знає, як до його зайти, а розбовтає власну дурість і неуцтво затяганими фразами з марксистського катехизису і авторитетно порадами сипле»* (від 9 травня 1928 р.) [73, с. 630]. Загалом Державне видавництво було фактично бездіяльним, його робота рухалася так повільно, що справи затягувалися на роки, іноді за рік не видавали жодної поданої до друку книжки (*«чому не друкується хоч би Коцюбинський та Короленко, що їх “неробітник” Єфремов роки тому позадавав*

готовісенькі» (від 19 березня 1924 р.) [73, с. 94]). Тож С. Єфремов через сумнівні видавничі процеси, зумовлені політичними та ідеологічними вимогами режиму, ніколи не був упевнений, що його робота буде надрукована: *«...і може даремне тільки каторжну працю несу на собі»* (від 29 березня 1924 р.) [73, с. 99].

Маніпуляція фактами, фальсифікація даних, перекручування дійсності, евфемізація – брехня була основним й чи не єдиним способом подання масової інформації. Радянська влада не втрачала нагоди похизуватися «свободою слова», яка панувала в їхній країні, лицемірно друкуючи враження італійського комуніста, мовляв, *«у вас тут мене вражає абсолютна воля слова і друку – аж дихати легше!»* (від 5 серпня 1924 р.) [73, с. 144]. Проте очевидці повідомляють зовсім іншу правду: А. Кримський розповідає, що в його статті про Академію *«редакція повикидала все, що ставилось на увагу совітській владі, і натомість повставляла од себе всяких компліментів»* (від 28 березня 1924 р.) [73, с. 99], а «Більшовик» від його імені надрукував, що сам хотів, так що подана А. Кримським однакова інформація різниться на сторінках «Більшовика» та «Пролетарської правди» (від 11 квітня 1924 р.) [73, с. 108]; інтерв'юери переінакшували тексти респондентів або й зовсім їх не додавали (у відповідь на слова С. Єфремова про підтримку членів Російської академії І. Срезневського та О. Востокова публікації українського перекладу Євангелії П. Морачевського журналіст застеріг не говорити подібного, бо їхня редакція не надрукує (від 21 липня 1925 р.) [73, с. 258–259]). Окрім того, у газетах, навпаки, могла з'явитися абсолютно неправдива інформація, як-от про відкриття *«жидівської Катедри, що існує вже більше року»* та С. Єфремова як члена президії при цьому дійстві, хоч, як стверджує сам учений, серед цих *«безпардонних рекламистів»* його не було (від 7 лютого 1928 р.) [73, с. 585]. Отже, інформацію не лише обмежували, забороняли чи перекручували – її й вигадували, аби забезпечити пропаганду нової ідеології та водночас звинуватити когось у неблагонадійних діях.

Щоб посилити контроль над інформаційним простором, створювали різноманітні комісії, як, наприклад, та, що повинна була цензурувати видання про революцію 1905 року в Україні. Ця комісія мала цілковиту владу в питанні висвітлення подій того року й, аби не допустити «ворожих» думок, здатних нашкочити СРСР, перешкоджала аналогічній діяльності приватних видавців (від 30 січня 1925 р.) [73, с. 191]. Намагаючись контролювати кожне видання, на перевірку відправляли й академічні праці, які не мали б підлягати цензурі. Так заборонили статтю М. Грушевського про генезу Кирило-Мефодіївського братства, бо в ній, за словами цензорів, не було *«марксистського духу»* (від 13 серпня 1924 р.) [73, с. 145]. Щодо марксизму, який СРСР використовував як свою ідеологічну основу, то із записів у *«Щоденниках»* випливає, що вищезгадана стаття не поодинокий випадок, коли через відсутність відповідних ідей цензура могла не пропустити працю (С. Єфремов, зокрема, передбачав, що його статтю про О. Кониського можуть не видати через те, що там немає *«марксистського підходу»* (від 19 лютого 1927 р.) [73, с. 468]), бо, як вже було згадано, вона не лише забороняла, але й наголошувала на тому, що необхідно писати. Повертаючись до академічних праць, загалом Академія наук потерпала від абсурдних допитів з боку агентів ДПУ, бо, по-перше, її видання були позацензурними, а по-друге, по суті, Академія *«не вгадувала бажання уряду»* та й уже висловлених не брала до уваги (від 14 травня 1927 р.) [73, с. 500].

В обов'язковому порядку цензурування зазнавали слова, що стосувалися релігії та євреїв. Найчастіше їх вилучали (як пише С. Єфремов, *«виловлювали в тексті»*), інколи навіть не ознайомлюючись зі змістом праці, поданої до публікації: *«Самої “Городянки” цензор навіть не читав, а прочитавши мою статтю, сказав: з статті бачу, що пустити можна, тільки потім перевірю, чи не лишилося де “жиди”»* (від 28 лютого 1929 р.) [73, с. 741]. Слово «жид» вилучали з усіх, у тому числі й академічних видань. Тож не випадково, що подібні ознаки антисемітизму з боку комуністів знаходили відображення й у фольклорі,

зокрема в народних анекдотах. С. Єфремов, наприклад, згадує такий: двічі кинувши в автомат 5 коп., єврей так і не отримав квиток на перон, натомість українець дістав, кинувши цілих 10 коп., як і було написано (*«кинь 10 коп. – матимеш квиток на перон»*), на що єврей вигукнув, що то не автомат, а *«настоящий юдофоб!»* (від 18 травня 1928 р.) [73, с. 634]. Так само вилучали й слово «Бог» (*«...мудра установа всюди повикреслювала “Бога”. <...> Довелося переробляти так, щоб в ораторії не було Бога»* (від 8 лютого 1928 р.) [73, с. 585]; *«Довелося задля цензури “почистити” небіжчика [О. Кониського] щодо “Бога” та “жида”...»* (від 19 лютого 1927 р.) [73, с. 467]) або наполягали писати його з маленької літери (*«На цензурному примірнику Коцюбинського III і IV томів напис червоний: “Всюди “бог” писати з малої літери”!»* (від 15 липня 1929 р.) [73, с. 778]).

Окрім обмеження свободи віросповідання, комунізм пропагував специфічну концепцію розвитку особистості. Індивід в інтерпретації радянського режиму був частиною класової чи колективної боротьби, а не самостійною особистістю з власними потребами та поглядами. Тож людині намагалися не надавати приводів для міркування: вона повинна була сприймати світ лише таким, яким його трансливав СРСР, і не піддавати отриману інформацію сумнівам. Відповідно й слова, які стосуються процесу мислення, цензура теж викреслювала. С. Єфремов згадує, як зі статті А. Ніковського про Лесю Українку фразу щодо дискусії про значення творів письменниці прибрали, бо партія, мовляв, не допускає жодних дискусій (від 17 листопада 1926 р.) [73, с. 429].

Часто цензурний контроль доходив до абсурду, коли за найменший натяк (і навіть якщо його в тексті не було) на політику СРСР чи його партійних діячів вилучали або й зовсім забороняли працю. З цієї причини, як згадує С. Єфремов, А. Хвиля накинувся на нього за статтю «Без хліба», бо, видно, помітив натяк на тодішні реалії, що передували голоду (від 20 березня 1929 р.) [73, с. 747], а

переклад байки «Лев і голуби» М. Вороного було наказано зняти з друку, бо, по-перше, під Левом можна розуміти Троцького, а по-друге, сім голубів – трактувати як сім членів Політбюро (від 30 травня 1929 р.) [73, с. 770]. Так само було заборонено російський переклад «Сонячної машини» В. Винниченка й говорено про неможливість надалі видавати й українську версію твору, імовірно, через те, що більшовики впізнали в ньому себе (від 20 лютого 1928 р.) [73, с. 592–593], адже автор роману втілює в образі сонячної машини ідею комунізму, а владу зобразив як таку, що гальмує будь-який розвиток людства й вимагає від нього лише покори.

Інші приклади цензурних обмежень С. Єфремов наводить стосовно двох передмов: одну з них він написав сам до перекладених творів В. Короленка, зазначивши, що письменник боровся проти *«всякого гніту»*, після чого цензура вирішила й зовсім її не видавати (від 3 вересня 1927 р.) [73, с. 527]; іншу – А. Ніковський, з якої викинули фразу про *«розсатанілого ідіота»* (від 1 квітня 1927 р.) [73, с. 488]. Причина втручань в обох випадках була одна: як першого, так і другого висловлювання цензура лякалася, бо бачила в сказаному себе. Страхали її і співомовки про козаків, ляхів, жидів, попів, ксендзів (те саме, що й священнослужитель) та рабинь, вилучення згадок про яких цензура пояснювала тодішнім становищем, що, мовляв, вони не можуть *«дозволити образу нації чи культу»* (від 31 січня 1928 р.) [73, с. 581]. Намагалися переінакшити й пролетарський гімн «Повстаньте гнані і голодні», у якому найбільше невдоволення викликав рядок *«держави дбає не про нас»* (від 18 лютого 1925 р.) [73, с. 197], хоч насправді ці слова були близькими до істини – радянський режим переслідував власні цілі та дбав лише про збереження своєї політичної системи, усупереч інтересам народу.

Парадоксальне трактування реальності, зображення дійсності навиворіт, її евфемізація або гіперболізація, залежно від предмета розмови, теж були поширеними явищами: 18 вересня 1926 р. С. Єфремов пише, що *«під заголовком*

“Бандитизм англійців в Китаї” розповідається, як англійці обстріляли якесь місто. І під заголовком “Героїзм кантонців” розповідається, як кантонці (комуністи) обстріляли з літаків якесь місто... <...> за часів війни з німцями “Биржевые Ведомости” містили поруч такі замітки: “Німецькі літуни напали на місто N. Пірати скинули x пудів бомб і зруйнували місто”, “Наші доблесні літуни налетіли на місто N. Герої скинули x пудів бомб і запалили вороже місто”» [73, с. 401]. Гіперболи використовували для перебільшення значення певних подій чи своїх досягнень, щоб підкреслити успіхи режиму та невдачі ворогів, як у згаданій вище цитаті. Евфемізми давали змогу м’якше говорити про неприємні реалії, щоб зменшувати їхні недоліки та завуальювати негатив, як-от у випадку зі словом «заява», яким було замінено слово «донос», бо «слова бояться» (1 лютого 1929 р.) [73, с. 730]. 31 березня 1929 р. С. Єфремов занотує, що Укрнаука склала комісію для заборони «пережитків царизму», до яких зарахували слова «жид», «хахол», «кацап» [73, с. 750], декількома роками раніше переклад лібрето «Аїди» вимагали робити українською так, щоб ніде не було слова «цар» (від 11 липня 1925 р.) [73, с. 254]. Вдаючись постійно до таких словесних маніпуляцій, більшовики намагалися репрезентувати народу свою політику як абсолютно нову, справедливу й гуманну, відмінну від часів царату. Проте дарма що окремі слова вилучали – при цьому використовували все ті ж імперські методи, тож суть режиму залишалася незмінною.

Театральні вистави теж зазнавали коректури або й зовсім заборони: «...з “Гандзі” цензура викинула перший акт, а “Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка” зовсім заборонила» (від 23 вересня 1926 р.) [73, с. 403], «“Богдана Хмельницького” Старицького в Харкові виставляють так: чотири дії Старицького, а п’яту доробив Варава. Той самий Варава виправляє мову Котляревському в “Наталці-Полтавці”, бо “Візний говорить там паганою (!) мовою”» (від 3 грудня 1926 р.) [73, с. 437]. Через цензуру мали проходити навіть преїскуранти. С. Єфремов занотує анекдотичний випадок, який трапився у

сфері насінництва, коли цензор викинув зі списку такі назви, як *«Королева Вікторія»*, *«Віктор-Емануїл»*, *«Гортензія»*, *«Ізабелла»* (від 27 лютого 1927 р.) [73, с. 471], видно, через те, що вони нагадували імена реальних іноземних правителів, зокрема Великої Британії, Італії, Кастилії та об'єднаної Іспанії. Що цікаво, цензор, побачивши, що московське видання такі назви не викреслило, скасував свою вимогу, прохаючи не додавати до каталогу хоча б тих, хто тепер править (від 27 лютого 1927 р.) [73, с. 471]. Тож С. Єфремов робить висновок, що *«на Москву нарікати нема чого, коли на Україні все руйнується руками своїх власних, рідних, українських яничарів»* (від 3 лютого 1929 р.) [73, с. 731]. Зважаючи на подібні випадки, досить зрозуміло, що в таких обставинах статтю М. Хвильового *«Україна чи Малоросія?»* або книжку, присвячену пам'яті П. Стебницького (мовляв, не комуніст), не могли допустити, тож і забороняли, звинувачуючи авторів у *«націоналістичному ухилі»*.

Ще один особливий вид контролю, який здійснювала цензура, стосувався інформації, яка або йшла за кордон або приходила звідти. По-перше, друкуватися за межами СРСР не дозволяли. З цього приводу С. Єфремов з гіркою іронією пише: *«...як йому вияснити, що я не можу прислати статті до “Slavii” [чеський часопис слов'янської філології]? Адже не розуміє чоловік нашого райського становища»* (від 14 квітня 1929 р.) [73, с. 754]. По-друге, іноземну літературу в країну теж не пропускали: *«А останню книжку “Бібліографічних Вістей” таки конфіскували – за статтю Ернеста про Нарбута! Автора “кликали”. Деталів допиту ще не знаю. Здається, питали його, навіщо він написав, що не використав закордонної про Нарбута літератури через те, що її сюди не пускають»* (від 9 лютого 1927 р.) [73, с. 463–464]. По-третє, усе, що надсилали за кордон – чи то книжку, чи то лист, – ретельно перевіряли, а їхніх авторів допитували: *«Ображений цензор послав до ДПУ доноса, що книжки посилаються в Берлін – Дорошенкові чи Українському інституті. І сьогодні до Академії прибуло аж два індивідуя з ДПУ і чинили докуменний допит, що за книжки, чому і кому*

посилаються» (від 13 січня 1927 р.) [73, с. 452] або *«Спеціально допитувано Косинку про його листування з закордоном»* (від 20 січня 1926 р.) [73, с. 328]. Таким чином, СРСР тримав своїх громадян у повній ізоляції від світу й не допускав будь-яких зв'язків з іноземними діячами, відгороджуючи, з одного боку, їх від здобутків західного світу, зокрема й наукових, і не даючи можливість популяризувати свої, а з іншого – унеможлиблюючи спроби розповісти за кордоном правду про політику більшовиків.

Отже, радянська влада для утвердження і зміцнення своїх позицій на українських землях уже в другій половині 1920-х рр. обрала шлях заперечення найочевиднішої реальності, позбуваючись того, що не відповідало засадам її політики й/або могло їй нашкодити. З історії стирали щонайменші натяки про українців як окремий народ, вилучали факти злочинності комуністичного режиму, перекреслюючи, замінюючи, не допускаючи до друку або перекручуючи зміст уже написаного, зокрема старих видань, щоб переінакшити історію, соціологію та літературу по-своєму й за допомогою цієї пропаганди асимілювати українців.

2.3. Проблеми укладання Харківського правопису 1928 р. та «Російсько-українського словника» (1924–1933 рр.) за матеріалами «Щоденників» С. Єфремова

Як учасник правописної комісії та один із редакторів «Російсько-українського словника» (1924–1933 рр.) С. Єфремов залишає у своїх «Щоденниках» подробиці цих справ, супроводжувані згадками про численні політичні розбіжності діячів, що виявлялися в їхніх суперечках та дискусіях. Як розуміємо із записів, ці процеси були досить тривалими та заплутаними. Учений згадує, що харків'яни поставилися доволі недбало та неорганізовано до правописної наради, маючи за мету лише командувати, а не працювати, тож тільки завдяки киянам справа не провалилася (від 4 серпня 1925 р.) [73, с. 262].

Тому, хоч засідань було чимало, тяглися вони довго: часом доповідачі дозволяли собі не приходити, а виступи, які все ж відбувалися, були безрезультатні (від 22 листопада 1925 р.) [73, с. 300]. Загалом наради характеризувалися постійним безладдям, виникали навіть абсурдні ситуації: *«Говорили, не слухаючи одне одного, розмазували вдесьте те, що допіру було сказано, або години витрачали на справи ясні як день Божий. І в кінці – підняттям рук вирішали наукові питання, часто випадково і випадковими голосами, і аж вирішивши – бачили, що зробили дурницю, од якої треба назад вертатися. Так, спочатку викинули були, не знати за яку провину, літеру щ, а потім знов привернули їй права»* (від 4 серпня 1925 р.) [73, с. 300]. Так само було наплутано і з вживанням *л* та *ль*, *г* та *г:* *«З правописом нарада намудрила, ставши на шлях компромісу, і наплутала ще більше: з м'якшенням “л”, з “г” і т. п.; одне буде м'яко, друге твердо, писати генерал, але генератор, тощо. Тепер цю плутанину мають наново редакувати і потім декретувати»* (від 11 лютого 1928 р.) [73, с. 587]. Видно, намагаючись одночасно спростити правопис і поєднати в ньому галицький та наддніпрянський варіанти мови, члени комісії ще більше ускладнювали його, так що після виходу такого орфографічного кодексу пересічній людині було б непросто опанувати правила. Тож доводилося постійно редагувати те, що попередньо було узгоджене, аби не стикнутися пізніше з проблемою неприйняття населенням ухвалених норм і не спровокувати ще більший спротив вивченню української мови, тим паче, що правописні норми, згідно із записами С. Єфремова, не відповідали народному мовленню: *«Так мені запахло степом, сіножатями, лісом, що жду – не дождуся переїзду до Звонкової (чи по-правописному – Дзвінкової, люде ж на місці вимовляють: Звонкова)»* (від 3 липня 1927 р.) [73, с. 520]

Немалу напругу створювала й присутність комуністів, які за наказом приходили на наради контролювати процес. Ба більше, не розбираючись у мовних законах, вони породжували гострі конфлікти, які доходили аж до обвинувачень у контрреволюції. Так, наприклад, комуністи наполягали на тому,

що *«жіночі прізвища не повинні одмінятися од чоловічих»*, бо це начебто знаменує приниження жінки й репрезентує її залежність від чоловіка, і навіть погрожували протестами від «женвідділа» (від 11 квітня 1926 р.) [73, с. 360]. Один із членів ревізійної комісії КП(б)У Є. Касьяненко теж намагався обернути правописні питання на політичні, вбачаючи в якійсь із комбінацій літер «петлюрівщину» (від 4 серпня 1925 р.) [73, с. 262]. М. Скрипник, тодішній нарком освіти, не будучи мовознавцем, також втручався в правопис, апелюючи, зокрема, до політичних причин: *«...радикальні демократи, починаючи газету, завели і той правопис, що й досі в ужитку. А ми з політичних причин не можемо погодитись на правопис тих, що тепер за кордоном сидять!»* (від 17 лютого 1928 р.) [73, с. 591]. До того ж, він навіть вимагав нові літери для дж і дз тому тільки, що так йому хотілося; говорив, що варто збільшити чисельність слів, у яких ці букви могли б уживатися (від 9 лютого 1928 р.) [73, с. 585]. Тож правописні дискусії теж перебували під контролем влади і не були питанням тільки лінгвістичним, але й, вочевидь, політичним також. Окрім наведеного вище, причиною постійних суперечок була й велика кількість членів правописної комісії, яким тому-то й важко було дійти згоди, що їх багато. С. Єфремов навіть у 1927 р., коли вже немало було виконано в питанні правопису, занотовує, що *«треба все, що досі зроблено, перехрестити і почати справу з правописом наново; розігнати 70 полковників, доручити зробити 2–3 чоловікам протягом тижня і обсягом не більш, як на 20 сторінок. Тоді б у нас був правопис, а таким шляхом, як тепер, нічого oprіч дурниць не буде»* (від 20 травня 1927 р.) [73, с. 503]. Можливо, такий хід також був продуманий більшовицькою владою: даючи можливість унормувати українську мову, вони водночас намагалися породити конфлікт усередині українців, який уже траплявся на схожому ґрунті. У 1910 р. М. Грушевський наполягав писати «ся» з дієсловами окремо, проти чого різко виступав дехто з киян, приміром Л. Жебуньов (від 15 листопада 1924 р.) [73, с. 161]. З цього приводу Є. Чикаленко тоді пожартував: *«Щоб нам не*

ділитися, треба нам одділити “ся”» (від 15 листопада 1924 р.) [73, с. 161]. Цей же афоризм згадує і С. Єфремов у 1924 р., коли виникла суперечка між А. Кримським та знову-таки М. Грушевським: другий наполягав, аби Академія дозволила друкувати слово «Україна» за кількома правописами, залежно від авторів, чого абсолютно не підтримував перший (від 15 листопада 1924 р.) [73, с. 161]. Отже, це підтверджує, що такі суперечки спричиняли розкол українців, що, власне, відповідало цілям більшовиків.

Цікавим моментом, який занотує С. Єфремов, є економічні витрати, тобто бюджет проведення правописних засідань та утримання членів комісії. Як пише учений, *«три роки тому Академія прохала на упорядкування правопису 600 крб., з тим, що за 2-3 місяці буде скінчена робота»*, проте О. Шумський, на той час народний комісар освіти, відмовив: необхідна сума була зavelика (від 5 червня 1927 р.) [73, с. 508–509]. Така економія довела до значно більших витрат: *«...вбухано не менше як сто тисяч крб., потрачено місяці роботи десятків людей...»* (від 5 червня 1927 р.) [73, с. 509]. Це все коштувало державі немало, бо, зокрема, тривало довго та й учасників було багато. Хоч і не кожен брав активну участь, а приходив задля вигляду (як характеризує це діяння С. Єфремов, *«на шапкобрання»*), їм теж платили чималу суму (від 22 листопада 1925 р.) [73, с. 300].

Маючи й без правопису багато роботи – *«Словник, Шевченко, редакування українських письменників, редакування збірників (Шевченків, Кулішів, декабристів і ін.) etc.»* (від 21 жовтня 1925 р.) [73, с. 289], – С. Єфремов, однак, не відмовлявся від участі в комісії. Дехто з партійних кіл розцінював такий крок як примирення ученого з радянською владою, про що згадує сам автор 7 травня 1926 р. [73, с. 373], однак записи вказують насамперед на хвилювання академіка з приводу фінального змісту правопису як важливої частини розвитку української справи, його вболівання за цю справу: *«З Харкова прислано запрошення на пленум Правописної комісії – на 5 квітня. Тяжко не хочеться*

їхати. Знов тижнів зо два пропаде, а це для мене тепер річ просто страшна. А з другого боку з правопису вийшла така каша, що соромно навіть признатися, що до нього рук докладав. А поза тим – може б можна ще деякі позиції врятувати. От і вагаюся» (від 30 березня 1926 р.) [73, с. 358]. Урешті-решт і цього разу С. Єфремов як відповідальна людина й такий, кому не байдужа доля української мови, поїде на нараду в Харків, так само, як і раніше.

Не маючи бажання в цей час братися за редагування «Російсько-українського словника» («...мені дуже в цю справу встрявати не хочеться (я не філолог і мене ця робота не цікавить, я маю тепер саме свої роботи по саме нікуди, нарешті делікатне становище словникової праці)» (від 22 квітня 1924 р.) [73, с. 114]), віддасть вирішувати це питання Словниковій комісії, яка усе-таки затвердить ученого як редактора його другої частини. Від такого ходу подій С. Єфремов не був у захваті («*От несподівано спобігла халепа!*» (від 29 квітня 1924 р.) [73, с. 117]), однак, попри невдоволення, відповідально поставився до свого нового завдання: «*Не любя це мені робота і берусь до неї з великою неохотою. Та вже нічого не поробиш... Думаю на тиждень давати – аркуш. Для цього треба буде 2 – 2 1/2 год. отдавати Словникові щодня. Сьогоднішню порцію зробив за 2 години*» (від 28 липня 1924 р.) [73, с. 142]. «Щоденники» не дають багато відомостей про процес укладання цієї лексикографічної праці, проте, зважаючи на поодинокі записи, від початку робота над словником теж була складною і заплутаною, так само виникали численні суперечки як між членами комісії, так і з участю головного редактора А. Кримського: «*Щодня мені скаржаться – Комісія на Кримського, Кримський на Комісію. Ніби він затягує роботу й поводить неколегіально (“самодержавно”); ніби Комісія складає Словник тенденційно і не науково і тому доводиться багато виправляти і напереспір Комісії*» (від 13 лютого 1924 р.) [73, с. 73]. Окрім самодіяльності головного редактора, комісія була незадоволена тим, що він «*вставляє непристойности (“сракопад” і ін.); кує слова невідповідні духові мови*» (від

4 квітня 1924 р.) [73, с. 103]. Схоже, подібні конфлікти були породжені поєднанням у словнику двох тенденцій – народницької, представником якої був А. Кримський, та «європейської», яку представляв В. Ганцов, член редакційної комісії. Тож згодом для допомоги було обрано С. Єфремова як ще одного редактора та водночас прихильника другого підходу.

Із щоденникових записів випливає, що Держвидав не мав грошей для фінансування «Російсько-українського словника», тож, на відміну від правописного процесу, роботу над ним рідко оплачували, що теж ставало на заваді швидкому укладанню лексикографічної праці: *«А тим часом ні комісії, ні мені вже п'ять місяців ні копійки не платять за роботу. А тим часом друкарня не надрукувала ще навіть того, що ми здали їм ще до Різдва...»* (від 22 травня 1925 р.) [73, с. 239].

Тож, зважаючи на нерівноцінне фінансування, «Російсько-український словник» не отримував належної підтримки з боку радянської влади. Можемо зробити припущення, що однією з причин такого ігнорування було розуміння значного внеску цієї праці в разі її виходу у розвиток української мови. Натомість, на перший погляд, комуністи сприяли правописному процесу. Проте, хоч вагомою перевагою було запрошення до складу комісії фахівців з усієї території України й створення правопису, який стане об'єднувачим елементом для розділеного народу, це, вочевидь, не могло бути ціллю СРСР. Тому цілком можливо, що така велика кількість учасників із різними поглядами щодо вноормування української мови була запрошена задля створення внутрішнього конфлікту, який міг би завершитися тим, що жодного вагомого результату не було б досягнуто, тим паче, що й самі більшовики, контролюючи правописні дискусії, сприяли появі численних суперечок. Тож ухвалення Правопису 1928 року, можемо констатувати, відбулося не завдяки турботі радянської влади, а, швидше, всупереч.

РОЗДІЛ III. МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ С. ЄФРЕМОВА

3.1. Стильова різноманітність мови «Щоденників»

Ю. Шевельов зазначав, що «головним джерелом відомостей про літературну мову кожної доби є твори тогочасних авторів» [56, с. 5]. З цього погляду «Щоденники» видатного громадського, політичного діяча, вченого-літературознавця, мовознавця і публіциста С. Єфремова – це не лише важливе джерело вивчення мовної ситуації 1920-х років, мовної і національної політики більшовиків та її наслідків, а й безцінний зразок літературної мови відтворюваної доби.

С. Єфремов, співпрацюючи з пресою, з такими виданнями, як «Зоря», «Записки НТШ», «Киевская старина», «Рада», «Нова Рада», «Літературно-науковий вісник» та ін., ведучи активну наукову й науково-організаційну роботу, брав безпосередню участь у творенні та поступі української мови, зокрема у формуванні її публіцистичного та наукового стилів. 1908 р. у статті «Українська преса і читачі» С. Єфремов пише: «Окрім обов'язків перед читачами, преса має повинності й перед собою, і одна з найперших – дбати про добрий лад у літературній республіці. Додержувати відомих літературних звичаїв і плямити все, що йде проти них» [11, с. 2]. Учений усебічно підтримував запровадження української мови в усіх галузях суспільного життя і наголошував, що лише так відбудеться її повноцінний розвиток.

Радянська влада позбавила С. Єфремова можливості займатися активною політичною та публіцистичною діяльністю, тому всю свою творчу енергію він віддав науковій роботі, а публіцистичний запал утілював на сторінках «Щоденників»: *«Оце записування – ніби сурогат публіцистики: запишеш – і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена»* [73, с. 117], – занотовано від 1 травня 1924 р. Тут він міг і далі залишатися спостережливим очевидцем подій, реагувати на всі зміни в суспільному житті, сперечатися з

уявними співрозмовниками на злободенні теми, висловлювати свої живі, жваві думки, які шукали виходу в умовах заборон на вільне висловлення.

«Щоденники» загалом репрезентують такі особливості публіцистики С. Єфремова: гостроту висловлювання, влучну іронію у поєднанні з елементами гумору, мову інтелігенції того часу, зокрема суспільно-політичну лексику, переплетену з народною розмовною мовою, тобто записи характеризуються різним стильовим колоритом – як низьким, коли використано експресивну, емоційно забарвлену та фамільярну лексику, так і високим, представленим латиною, біблійними висловами, старослов'янськими тощо.

Високий полемічний, ораторський стиль утілено в промовах С. Єфремова, вміщених у «Щоденниках». Для підсилення емоційного впливу автор насичує тексти яскравими мовно-виражальними засобами: лексичними одиницями урочисто-піднесеного звучання («*нестерті письмена*», «*остання путь*», «*життєва путь*», «*гартований дух*», «*велика самопожертва*», «*велика скромність*», «*сивоголові товариші*», «*загонистий епігон*», «*натхненна пісня*», «*невідлучна окраса*», «*глибокий синтетик*», «*незламна енергія*», «*з минулим, – без краю тяжким і сумним і таким героїчним*» [73, с. 663] та ін.), метафорами («*серця приймали*», «*урвалося життя*», «*лежить багато праці*», «*розчинялися душі*», «*спобігла смерть*», «*смерть посиротила*», «*спинявся розум*», «*йшла пісня, почуття*», «*пам'ять не вмере, не поляже*», «*велике, золоте серце кладемо нині в дубову труну*» [73, с. 516], «*запалити власне культурне огнище, а не світити лиш позиченим*» [73, с. 475], «*порвалось кільце з того ланцюга, що в'язало нас з минулим*», «*Ти так міцно зв'язала себе з українством*» [73, с. 663]), тавтологією («*з чужої чужини*», «*мости мостив*», «*і праці, праці, праці*», «*все, що я робив і роблю – робив і роблю при світлі ясного дня*» [73, с. 701]), метонімією («*вся Україна святкує*»), порівняннями (з використанням біблійних висловів: «*Як той біблійний Іов, ти в один момент утратила все*» [73, с. 664]; з використанням народно-розмовних висловів: «*Тужити-голосити – як наші жінки по селах*» [73,

с. 516]), інверсією («*своєю скромною рукою вписала ти*» [73, с. 663], «*і для неї, і нею ти й жила*», «*і розійдеться вона широко між люде*» [73, с. 664], «*Прийшов ти до нас здалеку*» [73, с. 516]), антитезами («*не сепаратним, а спільним, не скороминущим, а вічним, не до ворогування і розбрату вели, а до єднання*» [73, с. 476]), риторичними окликами та запитаннями («*але хто знав про це?*» [73, с. 663], «*Спочивай же довіку, хороший, незабутній друже!*» [73, с. 516]). Усі згадані одиниці є взірцями високої культури мовлення і виразними прийомами творення картини світу автора, що допомагають репрезентувати його погляди, позицію та ідеологічні переконання. Водночас вони є свідченням лексичного багатства української мови та засобами відтворення мовно-історичного тла доби.

Промови також містять як книжні (*негації* – «заперечення»), так і розмовні лексеми (*спайка* – «тісний зв'язок, єднання людей»), інколи фразеологізми («*лити воду не на свій млин*» (модифіковане від *лити воду на млин* – «діяти на чию-небудь користь»)). Для залучення й утримання уваги уявної аудиторії С. Єфремов постійно вживає займенник *ми* в різних відмінках, що створює емоційний зв'язок як із сучасниками, так і з майбутніми читачами «Щоденників» шляхом вибудовування спільного досвіду: «*Ми всі, що довгі десятиліття мали щастя знатися близько з Тобою* (доктором медицини В. Виноградовим. – Л. Х.)» [73, с. 516], «*Ми ж, твої товариші і співробітники і друзі*» [73, с. 664], «*але ти ніколи не був чужим між нами*» [73, с. 516], «*поможуть нам відтворити*» [73, с. 486]). Також автор використовує у текстах промов афоризми («*Єднаймося, братаймося, катам в руки не даймося*» [73, с. 486]), згадує або цитує українських діячів, пропагуючи певні світоглядні цінності: «*І пам'ятаю – ти тоді сказала: “Життя – порожнє, все спустіло... Нема, чим жити. Лишилась тільки – праця. І житиму для праці”*. *І для неї і нею ти й жила*» (на похороні М. Тобілевич) [73, с. 664]. Підсиленню й увиразненню думок, ціннісних орієнтирів автора слугують повтори, які задають ритм висловлюванню і надають йому емоційності: «*Урвалося прекрасне, повне життя. Життя повне великої любови, великої*

самопожертви, великої скромності – і праці, праці, праці...» [73, с. 664], «Смерть посиротила нас, твоїх близьких друзів», у наступного абзаці: «Смерть посиротила й їх» і далі наприкінці третього абзацу: «Смерть посиротила й Україну» [73, с. 516], «Пам'ятаю нашу першу зустріч і нашу розмову про Шевченка, Франка; пам'ятаю і багато інших моментів, коли твоє серце билось в унісон з серцями родимих українців» [73, с. 516].

Ще більшої образності мова С. Єфремова набуває в його художніх описах пейзажів та ліричних відступак – роздумах над минулим, теперішнім та майбутнім. Як пише Л. Масенко, автор мріяв стати прозаїком [22, с. 21], і його письменницький талант справді розкривається в щоденникових записах: *«Знов сипнув хтось жменю срібних цвяхів на воду. Стихло», «Лівий берег тільки часом визирав церквами, тополями та вітряками. Замість лозняків пішли без кінця і краю густі комиші, стелються зеленим килимом поміж сталевою од хмар тяжкою води та невидним лівим берегом» [73, с. 649], «Довго блукав цією шахівницею, що зветься Одесою» [73, с. 651], «Довгенько йшов лист і справді ввійнуло на мене від його чимось ніби з того світу. Українська незалежна газета... Наші молоді мрії... Люди, з яких “одних уж нет, а те далече”... Як це давно було і як ми тепер далеко відійшли від того – назад, у темну пащу пригноблення та безнадії! Розворушив у мені цей лист з того світу стільки споминів, яскравих картин, любих образів, що я довго сидів над ним. Чи доведеться знов коли дожити до такого часу з ясними радісними надіями, чи темна могила поглине раніш, як і автора листа? “Хотілося б до краю додивитись”, – пригадуються слова Короленка. Та ще коли б, додивившись, і промовити: “ныне отпускаеши”. Та хтозна, чи пощастить» [73, с. 67]. В останніх рядках натрапляємо на біблійну цитату старослов'янського походження – слова з «Пісні Симеона», зміст якої передає відчуття людини, яка стала вільна, знайшла спокій і висловлює подяку Богові.*

С. Єфремов використовує старослов'янські вислови та окремі слова не лише у своїх промовах, а й у повсякденних розповідях про звичні справи, інколи вдаючись до засобів іронії та мовної гри: «...це ж сіль землі радиться!.. Що ж на інших буває!.. “Аще соль обуюєт – чим осолиться?”» [73, с. 332], «Вернувшись до Києва, дізнався, що обидва Шевченки, над якими я день і ніч сидів, не вийшли до свята <...> Це називається: плив, плив – щоб на березі втопитись! І взагалі можна сказати: всує труждамося зиждуції» [73, с. 477], «Так запанував серед нас “на землі мир і в чоловіціх благоволеніє”» [73, с. 573], «“Покаянія отверзі і двері” співають по церквах, той самий покаянний “стих” чується по большевицьких газетах. Вчора каявся П'ятаков, сьогодні кається Хвильовий» [73, с. 595], «До того ж ми колись хоч приблизно знали, звідки беруться й на що витрачаються гроші, – тепер же тільки отак випадково довідуємося про якусь деталь, а в цілому – темна вода во облаціх небесних!» [73, с. 470], «Дістається і “русотяпам” і “українським шовіністам”, а спеціально М. Хвильовому за “шовіністичний ухил”. Бідні люди: “своя своїх не познаша”» [73, с. 385], «І там лизунство, холуйство безконечне, що виявилось в виборах нових академіків. Істинно: камо пойду от духа Твоего!» [73, с. 727], «Отже, донощики рішили, певне, що краще не ходити: “блажен муж іже не ідеть <...> Зате знайшовся один, що хоч і прийшов, а таки архіблаженним лишився”» [73, с. 599], «Тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й свої роботи досить, по саме нікуди, – до того ж я не філолог <...> Да мимоидеть мене чаша сія!» [73, с. 112–113], «В комуністичних колах лають Луначарського за книгу “Марксизм и христианство”: ідеологічно, кажуть підтримує релігію. Еда і Саул в пророцех?..» [73, с. 123], «І я думаю, що незабаром це й буде: “ин подпояшет тя и поведет, а може не хоцеши”...» [73, с. 625], «Й оком не змигнувши і навіть у Сірка очей не позичаючи, велій брехун перед Господом доповів, що він “не знає”» [73, с. 554].

Елементами високого стилю в «Щоденниках» також є й інші біблійні вислови, цитовані українською мовою: «*струсити пил з ніг*», «*ходити від Анни до Каяфи*». Їх С. Єфремов використовує для розкриття тогочасної дійсності, коли через зростання бюрократизму та безвідповідальності намагання владнати будь-яку справу були безрезультатні: «*На всі нагади виконком чухає потилицю та одказує – “Треба, треба кінчити” і посилає до комунвідділу. Комунвідділ теж чухає потилицю й одказує: “А як же треба, треба...” і посилає до виконкому. <...> Отак посилають від Анни до Кайафи, а будинок тим часом руйнується доценту*» [73, с. 479]. Біблійними власними назвами автор послуговується як оцінно-характеризувальними апелятивами. Приміром, Радянський Союз він називає Левіафаном – могутнім морським чудовиськом, яке уособлює хаос: «*Левіафан-держава, усе пожерла. Все для держави. Нічого для людини. Людина – раб держави*» [73, с. 104]. Імена Юда та Пілат давно стали загальними назвами на позначення лицемірних і нещирих людей, здатних до зради та злочинності; їх автор вживає саме з такою семантикою: «*...під той час, коли тяглося оте Щодня Пілати розпинають / Морозять, шкварять на вогні – мені часто приходило на думку, що Пілати тим не задовольняються, а поpróbують позбавити мене цілком слова і заробітку*» [73, с. 725], «*Скільки Юд тепер розвелосся! Та ще таких, що старий Іскаріот вдруге повісився б, коли б з нашими Первомайськими здибався, – повісився б з сорому за свою недотепність і некорисливість*» [73, с. 723], «*А Студинського, кажуть, сама Президія перевела в штатні академіки! Значить, з вищого наказу! Значить, Юда своїх 30 срібла добився!*» [73, с. 705], «*Скрипник десь вимовився, що про приватні наради перевиборчі він знав – од одного з учасників. Всі думають, що це був Корчак. Якщо це так, то це вже не хрунівством пахне, а чимсь далеко гіршим. Тридцять сребреників визирає вже з-за такого вчинку. Шириться і росте Юдин накоренок за наших проклятих Юдиних часів*» [73, с. 626]. В останніх оцінну функцію виконує й символічне біблійне число – тридцять – у поєднанні з іменниками

«срібла», «сребреників», «срібляників» для позначення людської продажності, адже саме за таку ціну Юда зрадив Ісуса Христа: *«Появився і Студинський – по 30 срібляників. Одержав і махнув до Харкова з подякою. Гнус!»* [73, с. 754]. Узагалі, картини, пов'язані зі зрадою та розп'яттям Сина Божого, – найпоширеніші біблійні алюзії в щоденникових записах С. Єфремова. Їх автор адаптовує до сучасних реалій, і вони, таким чином, служать засобом емоційної й експресивної передачі зображуваних подій та характеристики окремих осіб. Знаходимо, зокрема, підтексти про жорстокість єрусалимського натовпу, який підтримував розп'яття (*«Коли комуністичні півголовки тут гукають “розни його!”*, то фашистські півголовки там лукаво підхихикують: *“так його! Сам заробив!”*» [73, с. 754]), та про зречення апостолом Петром Ісуса Христа (*«Здається, сьогодні комуністи поставлять на Бюро секції справу про моє виключення. Добрі люде занепокоєні, але... півень тричі не заспіває, як вони зречуться мене»* [73, с. 698]).

Окрім біблійних запозичень, С. Єфремов послуговується й мітологічними. Наскрізним є образ Немезиди – за давньогрецькою мітологією, богині помсти – як надії на відплату всім причетним до радянського режиму й відновлення справедливості: *«“Совість мучить”... Назвіть це совістю, Немезидою, каяттям, – чим хочете, але цей людський внутрішній голос озивається й тягне до відповідальності. <...> Думаю, що багато ще побачимо проявів тієї Немезиди, що мусить же бути потоптанням людського в людині»* [73, с. 122], *«Він (Л. Троцький. – Л. Х.) тоді одповів: “лучше их выслать сейчас, чтобы не расстреливать потом”. А тепер і сам опинився там, де нам місце готовив... Ні, есть таки ще Немезида!»* [73, с. 604].

Учений часто вводить у текст як окремі запозичені з інших мов і засвоєні українською слова, що свідчить про її еволюцію в контексті світової комунікації (прикладом таких запозичень з латинської є *абсентеїзм, бенефіція, дуумвірат, інтервенція, клерикалізм, лапідарний, мандат, перлюструвати, узурпація,*

флексиміле, з давньогрецької – *гекатомба*, *клептоманія*, з німецької – *штупсель*, *Мюнц-кабінет*, з італійської – *престидижитатор*, з французької – *аллюри*, *ридикюль*, *автодафе*, *реакціонер*, з англійської – *трюїзм*, *опортунізм* та ін.), так і лексеми чи словосполучення мовою оригіналу: німецькою («*Warheit* щільно переплітається з *Dichtung*» [73, с. 123], «лакони́чний афоризм генерала Грюнера – “*Zu spät*”» [73, с. 176], «Їхні пращури вже таким методом будували і прийшли тільки до того “*Polnische Wirtenschaft*”...» [73, с. 687], «Живе повеликопанському, як і подобає заступникові держави, що себе поважає і ставить “*uber alles*”» [73, с. 425]), французькою («тільки українські партії мають тут *raison d’etre*» [73, с. 490], «*Fason de parler* самодержця необмеженого» [73, с. 229], «“*Pourquoi?*”» [73, с. 311]), польською («Сидів на краєчку стільця, *w pol dupka*» [73, с. 335], «Давно звісне “*precz z Frankiem*”» [73, с. 693]), латинською («...збірників (Шевченків, Кулішів, декабристів і ін.) etc» [73, с. 289]), що свідчить про високий рівень освіченості С. Єфремова. Найчастіше в записах трапляються вислови латиною, які вказують на культурну ерудицію автора та надають тексту високого стилю: «*divide et impera*» – «поділяй і володарюй», «*memento mori*» – «пам’ятай про смерть», «*sancta simlicitas*» – «свята простота», «*festina lente*» – «поспішай повільно», «*si non e vero, e ben trovato*» – «якщо і неправда, то добре придумано», «*panem et circenses*» – «хліба і видовищ», «*homo homini lupus*» – «людина людині вовк», «*beauty mortui*» – «блаженні мертві», «*manu facta – manu destruo*» – «руками збудоване, руки й руйнують», «*o tempora! o mores!*» – «о часи! о звичаї!», «*vox populi*» – «голос народу» та ін.

Автор часто використовує і російські слова та вислови мовою оригіналу з метою відтворити соціокультурний конфлікт та підкреслити відмінність двох культурних контекстів, де російська ідентичність протиставлена українській. Подібне простежуємо в таких цитатах: «Переказують зміст відозви Миколи Мик. Земля селянству, боротьба з большевиками, “единая неделимая”, пересторога жидам» (від 23 травня 1924 р.) [73, с. 126], «Знов уночі добиралися злодії. Кругом

те ж саме. “Бытовое явление”. Просто спати спокійно не можна» (від 16 лютого 1928 р.) [73, с. 591], *«Видко, я наступив їм на “любимую мозоль” в особі Студинського, і пароксизми злости періодично вертаються»* (від 20 листопада 1928 р.) [73, с. 693], *«Неакадеміки надіються, що візьмуть супротивників “измором”»* (від 12 червня 1929 р.) [73, с. 773], *«Мовляв старим правилом: “письма, которья не нужно, чтобы доходили, те у нас всегда пропадают”»* (від 7 січня 1929 р.) [73, с. 721], *«Бо кому потрібна і який авторитет матиме така Академія, в якій будуть призначені навіть не члени, а якісь “соглядатаї”. Якась академія другого сорту, з принципу: “для хахлов и такой Бог бряде”. І невелика честь бути членом такої “хяхляцької” Академії»* (від 17 грудня 1928 р.) [73, с. 577]. В останній цитаті С. Єфремов використав російське прислів'я, яке також вкладав і Григорій Квітка-Основ'яненко в уста героя-москаля свого твору «Салдацький патрет», характеризуючи в такий спосіб ставлення росіян до українців: *«Як же москаль озьметься за сєє діло, ну! – тільки почухайся та й відійди. Торгується і требує багацько <...> Йому кажеш – блакитна, а він товче: “Синя-ста”. Йому кажеш – не годиться, а він чухається та каже: “Нічаво-ста; для хахлов і такий бог бряде”. Тьфу! на їх голову!»* [12]. С. Єфремов робить це з такою самою метою: російська народна творчість влучно ілюструє закорінену в їхній свідомості зневагу до інших народів, у цьому випадку – до українців. Такий же метод для протиставлення української та російської ментальности автор обирає, говорячи про людей, які сприяли утвердженню радянської влади. С. Єфремов так натякає на їхню російську сутність, використовуючи відповідну мову, навіть якщо такі особи були українського походження, тож, говорячи про активного учасника розбудови радянського режиму А. Хвилю, С. Єфремов пише: *«Тон підкреслено грубий, – звичайно, “торжествующая свинья”, певна своєї безкарности. Безконечна тупість і повна моральна неосудливість, – може це слово не зовсім воздає сенс російського “невменяемость”. Говорити з цими людьми – шкода, вони*

розуміють тільки методи кулачних доказів» (від 4 жовтня 1928 р.) [73, с. 668]. Інколи С. Єфремов використовує російську мову з іронічною метою, як, наприклад, у зазначеній вище цитаті. За Ю. Шевельовим, «в обставинах двомовности українського великого міста українська інтелігенція, говорячи по-українськи, залюбки вдається до русизмів як емоційно забарвлених жаргонізмів». Як далі пояснює автор, люди, які досконало опанували українську мову, свідомо вдавалися до іронічного вживання російських слів: «За цим крилося приховане бажання принизити російську мову, добре відома звичка залежних народів брати на приховані глузи тих, від кого вони залежать» [56, с. 173]. Російську мову як ідентифікатор Російської імперії та Радянського Союзу використано також, аби підкреслити продовження царської політики в СРСР й однаковість суті обох режимів: «Фрумін, здається, не видержав і “подал прошение о помиловании”, кажучи старим терміном» (від 16 листопада 1924 р.) [73, с.162]. Окрім того, автор в такий спосіб ілюструє й один із методів тоталітарної мови, що набувала в цей період поширення разом зі становленням політичного режиму, – використання малозрозумілих слів та ідеологічно навантажених термінів: «Але далеко не дрібниця взагалі ввесь інцидент з Раковським у Франції. Поводження наших хатніх переможців не можна сказати, щоб було переможним. Довелося “дезавуировать” (добре, що ніхто цього слова не розуміє!) не тільки Раковського, а й “доктрину” втручання до чужих справ, якій служив Раковський. Рятують становище тільки оці малознайомі викрутаси: звичайна публіка читає і не розбирає, в чому річ. А річ дуже не блискуча, коли її доводиться закривати малозрозумілими словами» (від 14 жовтня 1927 р.) [73, с. 532–533]. Такі елементи створювали враження експертності та авторитету влади й утруднювали розуміння та критику ідеології, що сприяло збереженню та зміцненню режиму.

Інколи С. Єфремов послуговується й російськими афоризмами, цитує російських письменників: «...бачте, які хвости за облігаціями стоять! Правда,

дотепно вигадано?... *“И терпентин на что-нибудь годится”...»* [73, с. 680] (афоризм Козьми Пруtkова), *«...навіть серед молоді “смерть жатву жизни косит”...»* [73, с. 669] (перші рядки вірша П. Вяземського), *«Се люди, про яких писано “я дал ему злата и проклял его”: їх купують, але їх і потрінують»* [73, с. 657] (із твору *«Чорна шаль»* О. Пушкіна), *«Був тоді з нами Вітер-Доманицький, Шпонц-Матушевський, Лотоцькі... “Одних уж нет, а те далече”...»* [73, с. 493] (з *«Євгенія Онегіна»* О. Пушкіна), *«Заспокоює Меженко, що на Словник має бути спеціальне асигнування. Але “уж я не верю в уверенья”...»* [73, с. 242] (з вірша Є. Баратинського), *«На дворі повно дітвори якогось комсомольського вигляду. “И пусть у гробового входа младая будет жизнь играть”. Воно правда – “пусть”»* [73, с. 235] (з вірша О. Пушкіна), *«Почав своє “хождение по мукам”»* [73, с. 242] (назва трилогії романів О. Толстого) тощо. Вживання таких цитат, на жаль, засвідчує домінантне становище російської культури, її популярність, вплив на українське культурно-інформаційне середовище – твори російських письменників були добре відомі представникам української інтелігенції, й загалом освіченій частині суспільства. Так ще з імперських часів продовжувалася і посилювалася мовна й культурна колонізація України. І хоч творчість цитованих письменників не належить до ХХ ст., усе ж це говорить про те, що культурний простір був наповнений російськими сенсами.

Однак С. Єфремов цитує і європейських письменників, зокрема В. Шекспіра (*«Треба б певне Шекспіровських заходів, щоб дати новий приклад “як пурявих уговкують”»* [73, с. 540]), і, що важливо, – українських авторів: І. Франка (*«“Екстерами ся стикають”, – як писав небіжчик Франко»* [73, с. 311], *«Та й то правда: “екстремі ся стикають”, як любив говорити Франко, – крайності збігаються, щоб довести марксівський “закон” діалектичного розвитку»* [73, с. 767]), Лесю Українку (*«Але знов і знов: живи і працюй, коли “все одкрито в нас тюремним ключарем” – так, здається, Леся Українка писала.*

Це про старий режим, – що ж би вона про теперішній сказала?» [73, с. 270]), М. Старицького («Минає рік... нудний, окритий млою, / Без радощів, без ясних навіть днів» [73, с. 318]), Є. Чикаленка («“Подлая нація” – тільки й лишається проказати улюблені слова Є. Х. Чикаленка» [73, с. 341]), М. Гоголя («Становище незгірше за гоголівську унтер-офіцершу» [73, с. 685]). Тож, незважаючи на те що український простір зазнавав тотальної русифікації, українське чинило спротив, продовжуючи розвиватися, міцно тримаючись своїх основ.

3.1.1. Фразеологічні одиниці як джерело стилістичної виразності тексту

Широким пластом народної творчості, представленій на сторінках «Щоденників», є фразеологізми, які зазнають авторських модифікацій. А. Пономаренко вважає такі індивідуально-авторські перетворення фразеологічних одиниць оказіональними змінами: йдеться про заміну компонентів фразеологізму, про зміну їхньої граматичної форми, про відхилення від звичної кількості структурних елементів [35, с. 31]. За словами І. Гуменюк, такі новотвори «завжди мають творчий, інтенціональний характер і виникають унаслідок усвідомленої діяльності автора як результат складного творчого процесу» [4, с. 68]. Ба більше, хоч стосуються конкретного контексту і є одноразовими, вони урізноманітнюють авторське мовлення виражально-зображальними засобами та є одним із джерел збагачення літературної мови [4, с. 68].

На сторінках «Щоденників» знаходимо такі приклади вживання модифікованих фразеологізмів: «...не він один Пилипом з конопель раз-у-раз вискакує» [73, с. 450] (*вискочити як Пилип з конопель* – «невчасно або недоречно зробити що-небудь» [69, I, с. 486]), «Крутив, крутив, напустив води і туману, але чи вийшла вона з того цензурнішою – не знаю» [73, с. 735] (*напускати туману* – «робити що-небудь незрозумілим» [69, X, с. 316]), «Правда, цей суб'єкт здавна звик ліпити свічки і чортові, і Микиті, то, мабуть, і тут викрутиться» [73,

с. 685] (*хоч свічки ліпи (з когось)* – «про неприципову, слабохарактерну людину»), «...*що убралися в монопольну тогу революційности*» [73, с. 671] (*убратися в тогу* – «удавати з себе кого-небудь або намагатися створити собі певну репутацію без достатніх на те підстав» [69, X, с. 170]), «*Так шило й витикається з мішка – в формі цитат з “таємних” документів, статистики Озерського та інших таких дурниць*» [73, с. 665] (*виткнулося шило з мішка* – «щось стало явним» [69, XI, с. 452]), «*По місту мов у дзвони дзвонять про вибори в Академії*» [73, с. 625] (*дзвонити в усі дзвони* – «широко розголошувати що-небудь»), «...*щоб докінчити кашу, яку сам заварив*» [73, с. 597] (*заварити кашу* – «затіяти клопітну справу» [69, IV, с. 125]), «*Народу повнісенько, так що не те яблуку – горіху ніде впасти*» [73, с. 574] (*яблуку ніде впасти* – «дуже багато»), «...*це повинно було на його подіяти, як кухоль холодної води*» [73, с. 574] (*як холодною водою облитий* – «розгублений, приголомшений»), «*А все ж хоч морда в крові, так хвіст бубликом*» [73, с. 565] (*тримати хвіст бубликом* – «бути оптимістом»), «*Видно, справи у них таки налагодились... А може, як каже дехто, печенею запахло*» [73, с. 709] (*смаженим запахло* – «передбачається якась небезпека» [69, VI, с. 100]), «...*не гадаючи, під чию сопілку скаче й на чий млин воду жене*» [73, с. 541] (*скакати під дудку, лити воду на млин* – «діяти на чийось користь»). У різних варіаціях завдяки модифікаціям у «Щоденниках» представлено фразеологізм *очей у Сірка позичати* – «втратити почуття сорому»: «*Сірків багато бігає, у кожного можна очей позичити*» [73, с. 709], «*Буквально “За шмат гнилої ковбаси” усе віддали – своє достоїнство і честь, і совість. І дивляться... і очей у Сірка не позичають. Бо тепер кожний Сірко має право заплювати очі людям*» [73, с. 732], «*Й оком не змигнувши і навіть у Сірка очей не позичаючи, велій брехун перед Господом доповів, що він “не знає”*» [73, с. 554].

Мова «Щоденників» С. Єфремова багата на фразеологізми біблійного та античного походження, вислови з відомих літературних джерел. Здебільшого автор уживає їх, акцентуючи увагу на морально-етичних та соціальних

проблемах тогочасного суспільства, іноді модифікуючи, залучаючи їх до конструювання мовної гри, що ще раз підтверджує динаміку, розвиток, а отже, і збагачення української мови у цей період, її гнучкість і творчі можливості: *«Чи може – після нас хоч потоп? А що як той потоп прийде не після нас, а при нас?..»* [73, с. 562] (*після нас хоч потоп* – «байдужість до майбутнього»), *«Коли б швидше перевибори, і можна було скинути з плеч уряд, що стільки заздроців викликає, а мені стільки прикрости завдає, і працювати тільки в своєму кабінеті коло любого мені літературного діла. Книга не зрадить і юдиним поцілунком не обдарує»* [73, с. 583] (*Юдин поцілунок* – «зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості» [69, VII, с. 461]), *«Студентство, юнаки, сіль землі, свої резолюції закінчує покликом: “Хай живе ГПУ”! Робиться щось таке, чому ймення не можна добрати на жадній з людських мов»* [73, с. 108], *«Процес за процесом розгортає перед нами такі тайни мадридського двора, перед якими блідне історія старої поліції. <...> А це ж здебільшого “партійні робітники”, значить, сіль землі комуністичної. Що робиться серед цієї “солі”, показує такий факт...»* [73, с. 257] (*тайни мадридського двора* – «таємниці, інтриги привілейованої верхівки суспільства та їх викриття»), *сіль землі* – «видатні представники певної групи» [69, IX, с. 219]), *«...вернувсь з школи мов з хреста знятий: змучений, знервований. Комсомольці до комітету шкільного обрали самих комсомольців з лозунгом – геть буржуїв! А буржуї – діти вчителів, професорів, лікарів... Очевидно, пропаде школа»* [73, с. 196] (*мов з хреста знятий* – «втомлений, блідий»), *«І як подумаєш, що якийсь півголовок буде її (статтю С. Єфремова. – Л. Х.) читати й критикувати, сам нічогоіенько не тямлячи, то шкода робиться, що й писав її. Мабуть, на старість доведеться перейти на становище читача, і просто кинути писати, щоб не витратити даремне часу на сизифову роботу»* [73, с. 501] (*сизифова праця* – «марна непосильна праця»), *«Фактів наvertsано силу-силенну, а серед них жадної*

Аріадниної нитки, що допомогла б орієнтуватися в цьому лабіринті сирового матеріялу» [73, с. 523] (Аріаднина нитка – «надійний дороговказ»).

Інколи фразеологізми надають тексту іронічне стилістичне забарвлення: *«Винниченко пизиться, натужується, вергає Осу на Пеліон» [73, с. 464] (вергати Осу на Пеліон – «величезна витрата зусиль за незначних результатів»), «Знов виступ двох Аяксів – Тутківського та Грушевського. Ця огидна пара зовсім розперезалася» [73, с. 633] (два Аякси – «нерозлучні друзі»), «Нема Лисенка, нема Кошиця – то й Нестор Городовенко може пожинати лаври. Дуже хотів би я, щоб вернувся Кошиць: тоді цьому зазнайкові випало б його справжнє місце» [73, с. 285] (пожинати лаври – «користуватися наслідками чого-небудь» [69, IV, с. 430]), «Істинно Соломонове вирішення! Значить, ще один раз грошенят асигнують (добро, що чужі!) на те, щоб таки “документ” мати. Наскочила коса на камінь!» [73, с. 418] (Соломонове рішення – «мудре розв’язання проблеми»).* У С. Єфремова образ Соломона, як і лексема *істинно*, запозичена з церковнослов’янської (на неї часто натрапляємо в Біблії), які мали б слугувати створенню піднесеного настрою та високого стилю, навпаки, використані для надання висловлюванню іронічно-сатиричного забарвлення та створення низького стилю, що досягнуто завдяки контрасту між формою та змістом викладу: *«Що це може означати і який Соломон підказав їм таке мудре слово – хто це може розібрати! І ці Соломони мають претензії керувати наукою!» [73, с. 520], «Справа з посилкою книг за кордон скінчилася воістину Соломоновим судом» [73, с. 453], «...дівчинка 6-ти років у промові сказала: “Нужно повесить тетю, которая ударила Ильича”! Поруч з цим 6-літнім Соломоном можна поставити хіба телеграму од якогось невідомого, що 400 мільонів негрів щиро вболівають чи плачуть над могилою Леніна...» [73, с. 65], «...закінчив своє оповідання лапідарним – “сукин син”. Істинно!» [73, с. 427], «Істинно дубові голови!» [73, с. 493].*

Важливою мовностилістичною рисою «Щоденників» є фразеологічні одиниці народно-розмовного походження як складова мовно-культурної спадщини українського народу. Вони у тексті представлені найбільше з-поміж інших груп: з компонентом-зоонімом (*у свинячий голос* – «пізно», *як кіт наплакав* – «мало», *ловити тав* – «байдикувати», *гоголем походжати* – «триматися гордовито» [69, II, с. 102], *тедзь укусив* – «негативно про людину з поганим настроєм»); з гастрономічним компонентом (*мов горохом об стінку* – «безрезультатно», *насипати на хвіст солі* – «зробити неприємність», *скакати в гречку* – «мати нешлюбні зв'язки» [69, II, с. 164], *молоко на губах не обсохло* – «дуже молодий», *заварити кашу* – «затіяти щось клопітне» [69, IV, с. 125]); з компонентом-соматизмом (*взяти за карк* – «ставити в безвихідне становище», *язиком піну збивати* – «вести безпредметні розмови», *розводити руками* – «виражати розгубленість, здивування», *чужими боками вислужитися* – «використовувати працю інших у власних інтересах», *волосся догори лізе* – «стає страшно», *аж пальці знати* – «невміло зроблене», *мов води в рот набрати* – «мовчати», *ні пари з уст* – «мовчати», *умити руки* – «ухилитися від участі в якійсь справі» [69, VIII, с. 899]); з компонентами на позначення води та понять, пов'язаних з нею (*вилами по воді писано* – «невідомо, як буде», *мов у воду опущений* – «зажурений», *як мокре горить* – «повільно», *лє як з відра* – «сильний дощ», *мов громом ударило* – «бути приголомшеним», *пускатися берега* – «занедбати себе, розпуститися» [69, I, с. 158], *спалити мости* – «порвати з минулим»); з компонентом на позначення грошей (*ні на шаг* – «зовсім немає», *шага (шеляга) ламаного не вартий* – «немає ніякої цінності» [69, I, с. 294], *глянув, мов п'ятака подарував* – «непривітно»). Знаходимо також багато фразеологізмів, що за своїм значенням пов'язані з повсякденною діяльністю людей, і таких, що містять елементи на позначення речей щоденного вжитку: *два дні ні за понюх табаки пропало* – «даремно», *без мила в душу лізти* – «добиватися свого лестощами» [69, IV, с. 704], *міняти шило на швайку* – «невигідно щось поміняти,

прогадати», *лизати халяви* – «підлабузнюватися», *білими нитками шито* – «погано замасковано», *в ступі не влучиш* – «про когось хитрого», *наскочила коса на камінь* – «про гостру суперечку», *за онучу збили бучу* – «сварка через дрібницю», *носитися як дурень з писаною торбою* – «перебільшувати значущість чогось» [69, X, с. 100], *наговорити сім мішків гречаної вовни* – «наговорити дурниць». Серед фразеологізмів виявлено нині рідковживані: *смикати за полу* – «настирливо вимагати чогось» [69, VII, с. 57], *не знаходити попару* – «не знаходити спокою» [69, VII, с. 182], *ходить іменинником* – «радіти», *наплатати штук* – «нашкодити» [66, с. 1164]. Деякі фразеологічні одиниці містять у своєму складі застарілі (*спочивати під спудом* – «бути забутим» (*спуд* – «сховище»), *опукою битися* – «тужити» (*опука* – «м'яч»)) і діалектні слова («*розуму ж йому й на гич не прибуде*» [73, с. 766] (*гич* – «гичка», *ні гич* – «ніскільки» [69, II, с. 63]), «*зовсім я з плигу збився*» [73, с. 473] (*плиг* – «стрибок», *збитися з плигу* – «спантеличитися» [69, VI, с. 582]), «*...говорить за тих, кого тепер найбільш задурюють, кому найбільш памороки забивають...*» [73, с. 677] (*паморока* – «туман, імла», *забивати памороки* – «притупляти розум» [69, VI, с. 36])).

Тож елементи українського фольклору, передаючи культурні та історичні аспекти суспільства, естетичний та моральний досвід поколінь, роблять мовлення С. Єфремова експресивним та виразним, а сам текст – живим, що є свідченням збагачення та розвитку української мови аналізованого періоду.

3.2. Мовна специфіка нової доби

Уважний спостерігач довколишньої дійсності, С. Єфремов доволі часто занотовує почуті ним діалоги, окремі репліки живої народної мови, які відтворюють мовну специфіку нової доби, характеризують радянський режим та його окремих представників. Приміром, радянського газетного робітника вважали таким, що його треба боятися, тож у розмові службовців знаходимо жаргонне найменування такої особи – *мент*, що, з одного боку, репрезентує

радянський режим як повний контролю та обмежень, а з іншого – вказує на належність державних посадовців до певної соціальної групи. Як пише С. Єфремов, «*“мент” – це совітський газетяр, а на “блатному” тюремному жаргоні – шпиг, доглядач... Оце образ радянської преси. Але разом і образ радянського існування взагалі добре ілюструє ця тюремна фраза. Хороший цей газетяр, якого бояться, як шпика. Та хороші ж і ці “законодавці”, що блатним жаргоном ілюструють своє тюремне становище*» (від 18 вересня 1926 р.) [73, с. 401]. Показовим тут є й написання слова *блатний* у двох варіантах – у лапках та без них. У першому випадку С. Єфремов використовує прийом іронічних лапок, де глузує над посадовцями, які розцінюють тюремну жаргонну лексику, як і саме слово «*блатний*», як щось привабливе, а її носіїв – як впливових та успішних людей. У другому ж лексема не має іронічного відтінку, бо вживається в її прямому значенні: «*блатний жаргон*» як такий, що належить до злочинного світу. Варто зауважити, що офіційний дискурс радянського періоду має багато рис, які споріднюють його зі злочинним арго [21, с. 157]. Саме з кримінальної мови у спілкування радянських службовців потрапило й слово «мент», що його спостеріг С. Єфремов й побутування якого в широкому вжитку спонукало ученого до розмірковувань над сутністю радянського способу життя, стосунків між людьми, коли брутальна поведінка й брутальний стиль спілкування ставали нормою.

Ілюстрацією для характеристики радянського режиму, у якому людей розглядали лише як інструмент для досягнення цілей, стають і складноскорочені слова: *рабкор, сорабкоп, сарабіс*, у яких корінь *раб* розшифровується як *робітник*. З цього приводу С. Єфремов зазначає: «*На рабах далеко не заїдеш, а не дурно ж у теперішніх радянських скороченнях корінь “раб” превалює (“рабкор”, “сорабкоп”, “сарабіс” і десятки інших). Саме от – раб, а неробітник. Символічно виходить*» або «*Через те й нема тепер людини – є “спец”, фаховець свого діла, орган, який мислити й собою порядкувати не має права. Це*

за його роблять інші “специ”» (від 5 квітня 1924 р.) [73, с. 104]. Скорочені назви тодішніх закладів теж характеризували реалії СРСР: «*ВИНО, ПИВО, КВАС і нарешті “Главная Академия Высшего Народного Образования”*» (від 8 травня 1923 р.) [73, с. 37]. Їх перелік у такій послідовності не був випадковим. Річ у тім, що навчальні заклади переважно не були місцем виховання та розвитку молоді, бо, як пише С. Єфремов, людей, які формували ці школи, цікавили лише різного роду непристойності, приміром розпивання алкоголю: «*“учена колегія” <...> не гребує нічим, ніж шантаном і буфетом*» (від 8 травня 1923 р.) [73, с. 37].

Широке вживання аббревіатур та складноскорочених слів є однією з ознак тоталітарної мови, адже дає можливість згортати складні концепції в короткі незрозумілі терміни: «*“Учраспред міськомгоспа” (о Господи! вимови ж це слово!)*» (від 25 серпня 1925 р.) [73, с. 270], в такий спосіб маскуючи справжню суть тоталітарної ідеології. Тож не випадково на сторінках «Щоденників», автор яких скрупульозно фіксував усі нові вияви в мові, знаходимо немало кількість таких лексем: *агітпроп, волвиконком, Госиздат, губвиконком, женвідділ, культсовхоз, місцком, наркомздрав, неп, ноп, ревком, сексот, сельінтерн, селькор, фабзавком, фінодділ, цукортрест, ГПУ, ДОПР, ГУБОНО, ЧК (ЧЕКА або ЧЕ-Ка), ЧОН* тощо. Варто зазначити, що С. Єфремов бере подібні скорочення в лапки як спосіб протиставлення «свого» та «чужого», підкреслюючи таким чином чужорідність для живого українського мовлення наведених вище лексем. Народні модифікації аббревіатур та складноскорочених слів теж дають свою оцінку радянській системі. Скажімо, офіційну назву *ДОПР*, яка розшифровується російською як «*Дом принудительных работ*», тлумачать як «*Дом отдыха политических работников*» (від 5 лютого 1924 р.) [73, с. 69] або «*“Рабкор” селяни переробили в “Рябко”, – кажуть “Ну вже той рябко й набрехав у газеті”, або: “бреше як рябко”*. Ще раніше “*ревком*” обернувся був просто в “*ревка*”» (від 1 липня 1924 р.) [73, с. 137]. У першому випадку робітничий кореспондент отримав найменування брехливої собаки; щодо другого, то в «Етимологічному

словнику української мови» знаходимо пояснення слова *ревко* як «ненажера» [63, с. 41]. Складно сказати, чи така асоціація передбачалася, чи це було лише скорочення офіційної назви, однак це не змінює його символічно-оцінного значення.

З-поміж занотованих народних новотворів, що виникали під впливом суспільних реалій, є випадки словесної гри, пов'язаної з абревіатурами, часто з наданням їм негативної конотації, зокрема, натрапляємо на використання назв фізіологічних процесів людини стосовно політичних явищ: «*Скаржиться студент, що на іспиті провалився. “Усе йшло добре, на всі питання одповів, а тут якось сплутав і замість РККА – сказав РППП... Ну, і прогнали” ...*» (від 28 жовтня 1928 р.) [73, с. 682] або «*Запитання: що це таке СССР? Відповідь: три Срулі й один “русский”*» (від 2 червня 1924 р.) [73, с. 129]. Трапляються й розшифрування окремих лексем, які не є абревіатурами, з іронічним підтекстом: «*“Ленін... Чи ви знаєте, – хто такий був Ленін? – Вор...” Крики обурення, похвалки арештувати. “Ша! – веде далі промовця, – Ленін був дійсно вор: вождь октябрської революції”*» (від 10 липня 1924 р.) [73, с. 139] або «*“Ларек” розшифровують так: “Ленін АРендовав Евреям Кооперацію” або “Лейба Аканчательно Разрушил Евреями Кооперацію”*» (від 11 лютого 1925 р.) [73, с. 196]. Для підсилення негативної конотації подібні перекичування могли містити й нецензурну лексику, приміром у рубриці «З новітнього фольклору» читаємо: «*Питання: “Что такое ВКП(б)”. Відповідь: “Воры, Конокрады, Проститутки”. – “Но Проститутки – не русское слово”. – “Там в скобках стоит и по-русски – б...”*. *Nota bene: анекдот походить з комуністичних сфер*» (від 16 листопада 1926 р.) [73, с. 429]. Важливим тут є останнє речення як вказівка на джерело походження цього анекдоту, який таким чином характеризує і саму ВКП(б), і творців цієї модифікації як носіїв грубої нецензурної лексики. Ба більше, С. Єфремов знову акцентує на чужорідності комуністичного для українського народу, тут уже за допомогою російської мови.

Для характеристики радянської системи С. Єфремов систематично використовує прикметник *червоний* як кольоратив із символічним змістом. У СРСР він асоціювався з комунізмом, робітничим класом, соціалістичною революцією, тож підкреслював радянську ідеологічну спрямованість. У «Щоденниках», зокрема, згадано про червоні хустки, які носили на шії «юні піонери» чи «ленінці» як «*знак отличия*» (від 10 березня 1925 р.) [73, с. 206]. Відтак натрапляємо тут як на численні власні назви, які містять цю лексему («журнал “*Червоний шлях*”», «петербурзька “*Красна газета*”», «завод “*Червоний плугатарь*”», «“*Червона Кузня*”», «*Червонопрапорний завод*», «*Червона армія*» тощо), так і на означення з її допомогою окремих явищ, подій, діячів: «*якийсь ієзуїтизм, тільки червоний*» [73, с. 143], «*Аракчєєв червоний*» [73, с. 159], «*червона отчизна*» [73, с. 169], «*червоні курсанти*» [73, с. 415], «*червоний командир*» [73, с. 644], «*найчервоніша революція діє як найчорніша реакція*» [73, с. 767]. Інколи автор додає до подібних висловів іронічного забарвлення, як-от у таких прикладах: «*Кожного разу мені ласкаво й привітно присвічує червона зірка з високого тюремного димаря... Це треба було спеціально ухитритись, щоб її там притулити, але чого не переможуть червоні тюремники!*» (від 24 серпня 1924 р.) [73, с. 146], «*...в глибокодумній позі Тутківський: “що б таке й собі вигадати?”. Становище справді важке: з такою головою, що, крім червоного доноса, вигадаси?»* (від 25 лютого 1928 р.) [73, с. 594].

Загалом С. Єфремов систематично наповнює «Щоденники» іронією, яка стає елементом антиколоніального спротиву, розкриваючи абсурдність та несправедливість більшовицького ладу. Мовними засобами її втілення є як окремі стилістично марковані лексеми, зазвичай викривальної семантики (*буквоїдство, прожектерство, борзописець, вершки, помпадури* тощо), так і цілі висловлювання («*Пізно почав я тюремну свою кар’єру, але прохожу її, можна сказати, з честю, на старости літ все удосконалюючись... Воно, правда, мабуть і система сама удосконалюється*» (від 1 березня 1924 р.) [73, с. 83]) або навіть

цитування народних пісень: *«Скрипник <...> хоче поставити мене навколішки, себто “покаятись” і прохати помилування (“прости мене, мила, що ти мене була”)*» (від 17 грудня 1928 р.) [73, с. 710]. Часто методом вияву іронії є лапки, за допомогою яких автор висловлює протилежне до того, про що фактично йдеться, з метою висміювання та/або критики: *«Але й наші “самостійники”: навіть такої справи вирішити у себе вдома не можуть, а до “сусіда” по розум бігають!»* (від 21 травня 1928 р.) [73, с. 636], *«Особливо гарні оці “визволителі”, що з револьверами ганяють за безборонною жінкою, не милуючи і сторонніх. Ця “свобода нравів” по дорозі, між іншим, убила і Марію Миколаєвну...»* (від 16 липня 1928 р.) [73, с. 663], *«Розгардіяш стався невимовний, вопль, нарікання... Поправити ніяким чином не можна. Це зветься – “плановість”!»* (від 26 травня 1928 р.) [73, с. 638], *«Отже, маємо; призначених “академіків” у невизначеному числі», «...не підводячи очей констатував: “прийнято одногосно”. Щоб не псувати одногосности, нам, звісно, не дали рішучого голоса»* (від 7 квітня 1928 р.) [73, с. 609], *«На якомусь з’їзді “відповідальних робітників” у перерві стоїть собі купка теперішніх політиків»* і далі про тих самих: *«Та хороші ж і ці “законодавці”»* (від 18 вересня 1926 р.) [73, с. 401] тощо. Зауважимо, що вживання в лапках *«відповідальних робітників»* виконує подвійну функцію: з одного боку, це вказує насправді на безвідповідальність згаданих працівників, а з іншого – маємо приклад калькованої з російської мови ідеологеми *«ответственный работник»*, поширюваної в офіційному мовленні. А оскільки радянська новомова формувалася на основі російської, то ключові її слова та вислови потрапляли в інші національні мови насамперед способом калькування [37, с. 68].

Не лише лапки слугують засобом вираження іронії, дошкульної викривальної насмішки – інколи С. Єфремов дає діячам прізвиська з метою критики, зокрема Ю. Озерський отримав своє через безграмотність: *«...не вмів в азбуці розібратись і говорить “прегоратива” замість “прерогатива”,*

викликаючи сміх навіть у товаришів своїх, комуністів!» (від 7 квітня 1928 р.) [73, с. 612]. Тож далі Ю. Озерський з'являється на сторінках «Щоденників» як товариш Прегоратива: «...тов. Прегоратива рішуче засудив Академію» (від 7 квітня 1928 р.) [73, с. 608] або «...т. Прегоратива торкнувся злегка мене...» (від 9 квітня 1928 р.) [73, с. 612]. Окрім того, застосовано прикладки та алюзії, здебільшого релігійні, які теж виражають протилежне щодо сказаного: «Енциклопедист-Прегоратива, що обревівував Академію по всіх Відділах і по всіх науках і знайшов, що вона працює “недостатньо”...» (про Ю. Озерського) (від 1 травня 1928 р.) [73, с. 623], «Біс його знає, що за чоловік! Де тільки повернеться – золоті груші ростуть і з звичайних лизунів учені народжуються. Михайло-чудотворець...» (про М. Грушевського) (від 29 листопада 1927 р.) [73, с. 554], «Власне, маніпуляції з годинником – це була єдина реформа, що блискуче й безперечно удавалась большевикам. Та й крутили ж стрілкою ці новітні Ісуси Навіни!» (від 2 квітня 1924 р.) [73, с. 102], «...вітав “апостола правди і науки” в особі... Скрипника та Озерського!» [73, с. 728–729].

Найповніше на сторінках «Щоденників» представлені елементи фольклору: анекдоти, для яких С. Єфремов створює окрему рубрику «З новітнього фольклору», підкреслюючи цим, що своїй появі вони завдячують суспільно-політичним трансформаціям, прислів'я та приказки (інколи автор наводить й синонімічні пари, відтворюючи багатство мови: «Варт Пац палаца, а палац Паца, або – яке їхало, таке здибало» [73, с. 761]), повір'я («Але коли воно (заєць. – Л. Х.) перебіжить дорогу, то дурно це, як відомо з народньої мудрости, не минеться» [73, с. 647]), пісні («Била жінка мужика – пішла позивати, / Присудили мужику ще й жінку прохати» [73, с. 723]) та навіть легенди, як їх називає С. Єфремов (здебільшого з політичним контекстом: «А ось друга легенда – про чудеса. “Большевики на збитки рубують ті хрести й палять, а їх усе росте більше й більше <...>”. Влучна оцінка антирелігійної пропаганди, що дає супротивні результати!» (від 26 червня 1924 р.) [73, с. 134]). Автор

нерідко вдається до модифікації цих лексико-фразеологічних явищ, скорочуючи або, навпаки, подовжуючи їх, з метою актуалізації чи контекстуалізації, а також для критики здебільшого представників комуністичного режиму. Так, засуджуючи справу «Центру дій» (ідеться про сфальсифіковане провадження у справі «Київського обласного центру дії» 1923–1924 рр. проти нібито контрреволюційної діяльності окремих членів ВУАН), С.Єфремов пише: *«Безконечно лякана ворона, звісно, й куца боїться. Але можна й вигадати і видекорувати куца, якщо його не буде знайдено. Практика на це єсть добра»* (від 31 березня 1924 р.) [73, с. 101]. Схожі видозміни спостерігаємо і в багатьох інших прислів'ях та приказках, що показує вміння автора вдало співвідносити мовні та соціальні явища, відбиваючи в слові своєрідність часу: *«Нова послуга мені од “Діла”. Не розумію, що там за дурні сидять. Правда – добре чорту в дуду грать, в очереті сидя! Нехай би тут попограв»* (від 22 грудня 1928 р.) [73, с. 713], *«Коли людям частіш говорити, що з мене, мовляв, геній, то найдуться, що й повірять. Вода й камінь довбе, як часто крапає»* (від 29 лютого 1928 р.) [73, с. 595], *«Ворон воронові очей не виклює, а комуніст комуністові тим паче»* (від 7 грудня 1927 р.) [73, с. 557], *«Та ще хто: вождь і голова нації!.. З голови, справді, починає риба смердіти. А ця ще голова страшенно образилась була, коли до мене дійшли чутки про перші його доноси»* (від 4 лютого 1928 р.) [73, с. 583], *«...по газетах, повно звісток про безробіття та бідування робітників... по буржуазних державах! Чуже під лісом бачимо...»* (від 30 березня 1928 р.) [73, с. 605] та ін.

Загалом, усна народна творчість передає досвід минулих поколінь, відображаючи ставлення людей до тих чи інших життєвих ситуацій. Зокрема, народний гумор займає чільне місце на сторінках «Щоденників», постаючи засобом антиколоніального спротиву. Більшість анекдотів побудована на словесній грі й характеризується політичним змістом: *«Питання: хто тепер такий Троцький? Відповідь: ні бе, ні ме (ні большевик, ні меншовик). <...> Троцький підписується тепер тільки ТРО, бо ЦК – мусив од себе одкинути*

(натяк, що його викинуто з Центр[ального] Комітету)» (від 12 березня 1925 р.) [73, с. 206], «Питання: хто з відомих акторів зійшов у могилу найбільш освистаним? Відповідь: Ленін (по всій ССРР усі свистки й гудки свистали)» (від 20 квітня 1924 р.) [73, с. 114], «Один з членів ВУЦВК'а, селянин, приїхавши до Харкова на сесію, вирішив і свої господарські потреби задовольнити. “Чи не знаєте, де тут купити можна возжсей?” питає. – “А як же, можна. Ходімте!” Ведуть його до паперової крамниці, показують на стіну, де висять портрети: “Ви хотіли возждей – ось вони. Вибирайте, котрого хочете”. – “Та мені, – чухає потилицю дядько, – не тих, що вішають, а тих, що правлять” (віжки)» (від 1 грудня 1928 р.) [73, с. 704], «На двірці перед поїздом кондуктор здержує публіку й перевіряє білети. Протискується й проштовхується якийсь суб'єкт: “Кондуктор! Місце мені... ось мій партійний білет”. – Ну, й до чого ж тут національність? – відповідає кондуктор, – покажіть краще залізничного білета» (від 20 січня 1925 р.) [73, с. 188–189]. Інколи такі анекдоти, що критикували представників влади та чиновництво, їхню політичну практику та спосіб мислення, містять елементи мовної гри із залученням одиниць стилістично зниженої, а то й ненормативної лексики, що надає ще більшої негативної оцінки зображеним явищам та особам: «В Петербурзі, як розповідав один приїзжий, в якомусь сквері в нужнику висить напис: “тут приймають жертви на всеросійський пам'ятник Іллічеві – золотом і папірцями”» (від 13 жовтня 1924 р.) [73, с. 152], «Ленін тримає руки в кишенях (найбільш тепер розповсюджений портрет “вождя”)? А тому, що “спираючись на ком'ячейку, він міцно тримає в руках члена партії”» (від 20 березня 1925 р.) [73, с. 211], «“Удивительная участь наших возждей революции. Один пребывает в сухом кале (Сухум-Кале), другой – в мокром кале”. Натяк на те, що мавзолей Леніна ніби залило з каналізаційної клоаки)» (від 23 квітня 1924 р.) [73, с. 114].

Приклади народної творчості, наведені в «Щоденниках» – це переважно відгомін реалій 20-х років ХХ ст., які водночас часто нагадують самодержавні

часи, адже Радянський Союз перейняв усі методи управління своїх імперських попередників: *«Приїздить Троцький на заслання і потрапляє на квартиру до тієї самої хазяйки, що й за першого, колись, заслання. Питає господиня, як він тут опинився. “Та ось як бачите – знов мене заслано”. – “Ну, слава ж тобі, Господи! – одповіла зворушено добра жінка, – значить цар вже повернувся”»* (від 17 березня 1928 р.) [73, с. 599–600]. Відображають вони й такі негативні сторони життя за більшовицької влади, як поширений дефіцит на речі повсякденного вжитку (*«“Чего-чего только нет в ССРР! Мануфактуры нет, медикаментов нет, бумаги нет” і т. д. перечисляється, чого тепер знов бракує для повсякчасного вжитку»* (від 21 грудня 1927 р.) [73, с. 565]), брехливість засобів масової інформації (*«Як ваше здоров'я? – питаються Троцького. – “Спасибі, але я ще й сам не знаю, бо газет сьогоднішніх не читав”»* (від 2 січня 1925 р.) [73, с. 180]), алкоголізм (*«В “кооперативах” (!), що хвацько торгують горілкою. “А ну вилазь, Николаша!” – каже пролетарій, вибивши пробку й гологаючи любий напій. – “Дай Боже здоров'я Рикову, що подарував нас “риковкою”, – каже другий. “Ленін – сукин син: і сам не пив, і нам не дава. А от Риков молодець: і сам вип'є, і нам дасть”»* (від 29 жовтня 1925 р.) [73, с. 293]).

Що важливо, фольклор ілюструє й нові лексичні явища в мовленні, пов'язані із соціальними та політичними змінами. Приміром, в останній наведеній цитаті зафіксовано так звану *риковку* – слово на позначення горілки міцністю 30 градусів, названої на честь голови раднаркому О. Рикова, який наприкінці 1924 р. підписав декрет про дозвіл продажу алкоголю. З'явилися й нові стійкі сполуки слів, що можна продемонструвати оповідкою із застосуванням мовної гри: *«Виходить Бім на сцену й починає старанно витирати об підлогу чобота, виявляючи на виду огиду, морщачи носа. “Що ти робиш, Бім” – “Та... вступив у партію” – одказує»* (від 26 березня 1924 р.) [73, с. 97]. Далі С. Єфремов пояснює: *«НВ. Партія одна є тепер і замість – пристати до комуністів – кажуть: вступив у партію»* [73, с. 97]. У зв'язку з

антирелігійною пропагандою та намаганням витіснити християнські цінності традиційні христини було замінено *звіздинами*, назва яких походить від лексеми «звізда» («зірка»). З нашого погляду, ця лексема стала твірною для нового слова радянських часів з двох причин: з одного боку, зірка символізує революційну боротьбу трудящих за соціалізм, з іншого – діалектне «звізда» асоціюється з різдвяними святами та колядками, тож, можливо, хоча б у такий спосіб люди намагалися зберегти традиційний сенс обряду. Автор також записує й нові чудернацькі власні імена людей – породження ідеологічної пропаганди, які ставали об'єктом глузувань й поповнювали лексику народних анекдотів: *«Справляючи “звіздини” над дівчиною – яке ж ім'я дати? Пропонують: “Ленініна” – затаскано дуже; “Звездіна” – якось не подобається; “Октябринна” – також багато вже їх розвелось; “Жовтина” – фе. “Ну, то хай буде “Трибуна”. “Так тоді ж на неї всяка сволоч буде лазити!” – обурилась мати»* (від 12 листопада 1924 р.) [73, с. 160]. Гумористичних модифікацій зазнавали й деякі терміни, наприклад, лексемі *воздухофлот* для позначення цивільної авіації в СРСР в народі називали *здохфлот* [73, с. 535]. Зміна діячів на тих чи інших посадах теж не проходила повз народну реакцію. Приміром, про міністрів освіти О. Шумського та М. Скрипника читаємо: *«В Наркомосі, кажуть, “був шум, а тепер скрип, в Нарком'юсті була Райка, а тепер Порайко”. Останнє означає, що за Скрипника там заправляла всім його жінка Рая»* [73, с. 522].

Тож потреба у відображенні нових соціальних реалій призвела до появи слів та висловів, здебільшого таких, що маскували справжню суть комуністичної ідеології або висміювали її. Народні реакції на дійсність демонструють вербальні вияви спротиву та неприйняття більшовицької політики, утілюючись у численних глузливих новотворах та модифікаціях звичних одиниць мови.

3.3. Лексичне наповнення «Щоденників» С. Єфремова

«Щоденники» С. Єфремова відзначаються різноманітністю словникового складу, що засвідчує багатство української мови. Особливу колоритність тексту надає жива народна мова, у якій відобразився соціокультурний контекст тогочасної України, зокрема й досвід першого десятиріччя за радянського режиму.

Усне розмовне мовлення – найбільш динамічна та відкрита до змін система, яка безпосередньо пов'язана з повсякденним життям. Тож поряд із літературною українською на сторінках «Щоденників» знаходимо велику кількість розмовних лексем, які й у словниках пізнішого часу, зокрема в «Словнику української мови» в 11 т. (далі – СУМ-11 [69]) фіксуються з ремаркою «розм.» («розмовне слово»): *байка* («вигадка про те, чого насправді не було»), *випороти* («побити різками, нагаєм»), *висилка* (дія за значенням «висилати»), *воловодитися* («надто повільно робити щось, марнуючи час»), *вишпигнути* («вивести з рівноваги»), *галушити* («бити»), *гальорка* («глядачі, які заповнюють верхні яруси»), *драгліти* («труситися»), *драчі* («здирства»), *загижений* («забруднений»), *загонистий* («завзятий, зухвалий»), *«їх зацитькують обіцянками»* (*зацитькувати* – «заспокоювати»), *зик* («крик, галас»), *зосібна* («зокрема»), *з'явище* («поява»), *каверзувати* («вередувати»), *«і каляє не тільки власну честь»* (*каляти* – «заплямовувати»), *кип'яч* («окріп»), *кляуза* («наклеп»), *«нагальні справи квасять місяцями»* (*квасити* – «довго робити»), *«...за 5 хвилин перевів те, що Головнаука маринувала по 1-2 роки!»* [73, с. 335] (*маринувати* – «свідомо затримувати якісь справи»), *мізерія* («мала кількість чогось або щось несуттєве»), *навергати* («накидати»), *нагінка* («вираження незадоволення чиєюсь поведінкою»), *надвишки* («надбавки»), *нахрапом* («нахабно»), *несосвітенний* («позбавлений здорового глузду»), *нехлюйство* («недбалість у діях»), *нікольство* («брак вільного часу»), *нужник* («вбиральня»), *обісмілитися* («набратися сміливості»), *окрушина* («крихта»), *паювати* («ділити щось на частини»), *«доц пере»*

(«періщить»), *перекинчики* («ті, хто перейшли на бік ворога; зрадники»), *під'юджувати* («підмовляти»), *позлітки* («показна розкіш, облудний блиск»), *попервах* («спочатку»), «*привідця місцевих бандитів*» (*привідця* – «призвідник»), *розволіклість* (схоже, С. Єфремов, описуючи працю М. Грушевського – «*До того ж розволіклість, переживування десятками разів (буквально!) одного і того*» [73, с. 523], – утворює іменник від дієслова *розволікати* – «розтягати що-небудь частинами»), *розгардіяш* («гармидер»), *розпаношитися* («почати жити по-панськи»), *розпукуватись* («розбрунькуватись»), *свистопляска* («безладдя, плутанина»), *свищик* («свисток»), *товчок* («ринок»), *укоськати* («приборкати»), устругнути («зробити щось незвичайне, здивувавши інших»), *фіглярський* («блазенський»), *фізіономія* («обличчя»), *фортель* («несподівана витівка»), *фуркати* («швидко обертатися, утворюючи гудіння»), *харамаркання* («бурмотіння»), *харпак* («бідняк»), *цикати* («зупиняти когось або забороняти щось окриком “цить”»), *шапкобрання* («кінець зібрання»), *шпиг*, *шпик* («шпигун»).

Про розвиток української мови в той період свідчать й зафіксовані елементи соціолектів – жаргонів та сленгу. Занотовані діалоги, що містять ці одиниці, допомагають відтворити мовні особливості нової доби та специфіку мовлення окремих представників певних соціальних груп. Як було зазначено в попередньому підрозділі, на сторінках «Щоденників» з'являється жаргонізм арготичного походження *мент*, що, з одного боку, слугує характеристикою радянського режиму, повного контролю та обмежень, з іншого – вказує на соціальну належність посадовців, про яких ідеться: «“мент” – це совітський газетяр, а на “блатному” тюремному жаргоні – шпиг, доглядач... Оце образ радянської преси. Але разом і образ радянського існування взагалі добре ілюструє ця тюремна фраза. Хороший цей газетяр, якого бояться, як шпика. Та хороші ж і ці “законодавці”, що блатним жаргоном ілюструють своє тюремне становище» (від 18 вересня 1926 р.) [73, с. 401].

До жаргонізмів зараховуємо й прізвисько *Центрослух*, яке занотовує С. Єфремов як таке, що побутувало у відомому йому товаристві: *«Прозвали його в дружній компанії “Центрослух”, бо він завжди, зустрівшись з кимсь із знайомих, таємничо одводив набік і переказував якусь неймовірну чутку, якій сам проте по-дитячи вірив»* [73, с. 509]. Ще на одне жаргонне слово натрапляємо в іншому уривку. Описуючи на наступний день після святкування посиденьки з друзями, автор пише: *«В результаті маю сьогодні страчений день, бо болить голова й нічого робити не можу, та нечисте сумління за такий пізній початок мочемордської кар'єри»* [73, с. 346]. Лексема *мочемордський* походить від словосполучення *мочити морди*, що означає «пити алкоголь». Раніше існувала ціла спільнота «мочимордів», до якої належав свого часу й Т. Шевченко. Це було неофіційне об'єднання українського дворянства та літературно-мистецької богеми 1840-х років на Лівобережній Україні, головним проявом якого було веселе розгульне життя з дружніми пиятиками [29]. З огляду на такий контекст, можемо вважати лексему *мочиморд* та похідні від неї жаргонізмами.

До соціолекту належатиме й слово *балагульщина*, вживана на позначення молодіжного руху на Правобережній Україні в 30–50-х роках XIX ст. Слово *балагула*, за свідченням істориків, походить від єврейського «бричка, візник» [28, с. 55], адже саме цим видом транспорту й послуговувалися паничі; також у словнику Б. Грінченка є лексема *балагувати*, яку пояснено як «жити в ледарстві» [67, с. 73]. Для сучасників це були витівки шляхетської молоді, яка любила полювання, випивку й часто бешкетувала на ярмарках, зокрема на Поділлі, Київщині та Волині [28, с. 54]. Сам С. Єфремов вважав балагульщину за вуличне грубіянство [10, с. 232], тож у щоденникових записах натрапляємо на цю лексему, ужиту в непрямому значенні як негативну оцінку поведінки групи осіб: *«...нас опала ціла згряя жидів-балагульщиків: речі рвуть з рук, кожне смикає, тягне в свій бік...»* [73, с. 133].

До сленгу ж належатимуть лексеми, запозичені з їдишу. Євреї тоді в невеликій кількості населяли міста України, і їхнє мовлення впливало на український мовний простір, зокрема поповнюючи його одиницями на кшталт *мишигинуватий, цимис, цугундер*, про що згадує у своїй статті й Л. Масенко [22, с. 22], які в українськомовному спілкуванні набували емоційного забарвлення. До сленгової лексики зараховуємо й такі слова, як *усушити* («Шумського “усушили”») [73, с. 481]), яке, ймовірно, походить від арготизму *усохнути* – «замовкнути» [71, с. 266], що в наведеному контексті може означати «змусили замовчати»; *капут*, яке запозичене з німецької мови («В усякому разі йому ніби – капут») [73, с. 291]).

Виразності та експресивності мові «Щоденників» надає емоційно забарвлена лексика. До неї належать як одиниці фамільярної лексики, що засвідчують невимушене спілкування та безцеремонність і теж є важливими елементами живої розмовної мови, зокрема *випивачка* («...у перерві стоїть собі купка теперішніх політиків і балакає і раптом один з них запропонував погуляти, з випивачкою») [73, с. 401]), *катати* («А тоді почали промови катати») [73, с. 777]), *шахер-махер* («На кожне видання ці новітні шахер-махери акуратно складали писану умову») [73, с. 337]), так і слова, марковані в словниках ремаркою «зневажл.» («зневажливо») [69]: *беліберда* («дурниці»), *бебехи* («пожитки»), *говорильня* («безрезультатні розмови»), *по-партацькому* («невміло, неохайно»), *обивательщина* («дріб’язковість, міщанство»), *порохно* («щось непотрібне»), *пошлятина* («щось низькопробне»), *пишик* («ніщо, дурниця»), *спартолити* («невміло щось виконати»), *шкурництво* (про тих, хто дбає лише про власні інтереси). Окрім того, С. Єфремов надає окремим словам відтінок зневажливості шляхом використання зменшено-пестливих суфіксів: *апаратик, брошура, дрібненькі людиці, паршивенький театрик, пікантна історійка, самодержавчиків, статейка, сюжетець*. Так само з негативною конотацією метафорично використано дієслово *гавкати*: «За суботу гавкнуло на мене аж з трьох місць:

Демченко на якійсь нараді профспілок (по радіо переказувано!), Кияниця в “Селянській газеті”, Таран – у “Комуністі”» [73, с. 692–693], «Нове гавкання: кореспондент в московських “Известиях” з Харкова під заголовком “Носители идей петлюровщины в Украинской Академии наук”» [73, с. 693], «Гавкають. Пачками. Ураганим огнем» [73, с. 706]. З контексту бачимо, що це слово та похідні від нього вжито в значенні «обмовляти, оббріхувати, поширювати неправдиві чутки, несправедливо звинувачувати», що загалом окреслює початок брудної кампанії цькування, спрямованої проти автора «Щоденників», тож і характеристики ця кампанія отримує відповідні.

Лексему *шкраби* у словнику зафіксовано з ремаркою «діал.» («діалектне») як «старе, рване взуття» [69, XI, с. 482], проте С. Єфремов дає інше пояснення: «“шкраби” (“школьные работники”)» [73, с. 601]. Слово утворено шляхом скорочення, набуло зневажливого забарвлення, і, варто зазначити, воно теж є новотвором свого часу, як і раніше згадані *рабкор*, *сорабкоп* та ін. з коренем *раб*, що походить від російського «работник». З такою ж зневажливою оцінкою у переносному значенні використано ще одну назву взуття – *патинки* («туфлі у деяких східних народів» [69, VI, с. 93]): «...лають, як розповідав наглядач за роботами, і владу, і нас “жидівськими патинками”, “базарними жуліками”» [73, с. 539]. Натрапляємо й на вульгаризм, однак показово, що він запозичений з російської мови: «Кажуть, що вранці гондони валяються тут десятками» [73, с. 187] (*гондон* – «презерватив»).

У великій кількості представлені лексеми з негативно-оцінною семантикою, з-поміж яких трапляються й лайливі: «безнадійні *головотяпи*», *бедлам* – у буквальному значенні «назва лікарні для психічно хворих у Лондоні», проте в розмовному мовленні усталене в переносному значенні як «хаос, безладдя» [69, I, с. 118] («*I вирішили вдарити і по Грушевському! Просто бедлам якийсь*» [73, с. 713]), *болвани*, *борзописці*, *буржуй* – іронічно про представників багатого соціального класу, *вертихвіст*, *гаспид* («чорт»), «*гемонський Харків*»

(гемон – «демон»), *головотяпи*, *гомункулуси*, «*дрібний політикан*», «*дубові голови*», *дундук*, *дурень*, *жулік*, *ідіот*, *клоака* – про аморальне суспільне середовище, *кретин*, «*куплені писаки*», *лакуза* («лакей»), *легкобит* («людина, що живе легкими заробітками» [69, IV, с. 464]), *лизун*, «*ліві виплодки всеросійського чорносотенства*», *лобурі* («бездіяльна та ледача людина» [69, IV, с. 536]), *людоїди*, *мегери*, *мерзотник*, *мурло*, *неборака* («людина, чиє становище викликає співчуття» [69, V, с. 250], вжите іронічно про М. Грушевського: «*Був і Грушевський. Крутиться, червоніє, метушиться. Побачив, неборака, що програв*» [73, с. 656]), «*недограбки*» (од *грабувати*), *паршивець*, *пащекухи*, *підлизи*, *полигач* («спільник у якихось справах» [69, VII, с. 67] – «*Грушевського полигач Савченко*» [73, с. 428]), *помпадур*, *пранці*, «*претенсійні ліліпути*», *пройда*, *пройдисвіт*, «*пустодзвонні дикуни*», «*самовдоволені нахаби й кар'єристи, лушпиння з революції*» [73, с. 477], *самодур*, *свинопаси*, *сектант-брехуни*, *сквернословці*, *спекулянти*, «*стара дурисвітка*», *стерво*, «*товстопузі цицькаті хайки*», *торгаші*, *тупиця*, *україножери*, *ураговий* («чортів» – «*І який урагової матері син вигадав цеє листування!*» [73, с. 540]), «*чортівський шабаши*», *шалапути*, *шамани-бюрократи*, *шантажист*, *шантрапа*, *шарлатан*, *шельма* («хитра й спритна у своїх діях людина» [69, XI, с. 469] – «*це ж остання шельма, яку ми торік musiли зняти з посади*» [73, с. 414]), *шилихвост*, *шмаркачі*, *штурпак* (діал. «бовдур»), *хам*, *харпаки* («бідняки»), *холуй* («той, хто плазує перед кимось» [69, XI, с. 123]), *цинік*.

Окрему групу слів з негативно-оцінною семантикою, з-поміж яких так само є лайливі, складають лексичні одиниці з компонентом-зоонімом: *бестія* (заст. «дикий звір»; лайл. «про лиху, хитру людину» [69, I, с. 163]), *гієни*, *гнус* («збірна назва комах-кровососів; підла людина» [70]), *песиголовці*, *плазуни*, «*скотина бісова*», «*сукин син*», *шакали*; також іронічно: «*ласкаве телятко*», «*маленькі цуцики*» («мені вже надокучило бути об'єктом гавкотні оцих маленьких цуциків» [73, с. 689]), *осли*, *півень*, «*покірні телятка*», *професіонал-хамелеон*, «*старий*

лис». З-поміж лайливих знаходимо як власне українські вислови («а бодай же тобі руки й ноги покорчило, як я брешу» [73, с. 662], «а щоб ти так з носом була, як цьому правда» [73, с. 662], «хай їм біс», «хай їм грець»), так і запозичені з російської мови: «Що ми – буржуї (тут рясно вже почулося “мать”), чи що? Та ми весь город (“мать”) рознесем!» [73, с. 742], «то, мовляв, була тільки вигадка для цензури, а тепер можна її й похерити» [73, с. 724]. Хоч це й свідчить про вплив російської мови на українську, проте так само засвідчує й різницю між грубою та брутальною російською лайкою й дещо кумедною та колоритною українською.

Окрім розмовної лексики, у «Щоденниках» використано немало кількість слів, зафіксованих у СУМі-11 як застарілі, хоча на час створення записів деякі з них ще такими не були. Зокрема, це стосується назв, пов'язаних з релігійною тематикою, які в радянському словнику було подано з ремаркою «застаріле» з огляду на ідеологічні причини. До слів цієї групи зараховуємо, крім релігійної лексики, історизми та архаїзми на позначення людей за родом заняття, способом життя чи іншими характерними ознаками; соціальних груп населення; стосунків між людьми; населених пунктів; різних явищ, ознак та процесів: *анафема* («прокляття»), *анакорет* («відлюдник»), *буцегарня* («в'язниця»), *вершки* (іронічно про найвпливовішу частину суспільства), *весь* («село»), *гаєр* («балаганний блазень»), *домочадці* («члени родини»), *жуїр* («людина, яка шукає в житті лише забав» [69, II, с. 546]), *звада* («незгода, ворожнеча»), *злачний* («буйнотравий»), *комонник* («вершник»), *крамола* («бунт»), *кушитюк* («витівка»), *мадригал* («комплімент, похвала»), *мосьпане* (як звертання – «милостивий пане» [69, IV, с. 809]), *опальний* («той, хто зазнав опали»), *опінія* («громадська думка» [69, V, с. 809]), *перст* («палець»), *піїт* («поет»), *похвалки* («заборони»), *пригінчий* («наглядач над робітниками» [69, VII, с. 588]), *притичина* («перешкода»), *протяг* («продовження»), *розпаношитися* («почати жити по-панськи» [69, VIII, с. 757]), *сатисфакція* («утамування образи» [69, IX,

с. 61]), *смад* («сморід»), *срамитися* («соромити себе» [69, IX, с. 618]), *тестамент* («заповіт»), *фальшивник* («фальсифікатор»), *хурман* («візник»). Серед розмовних та застарілих лексичних одиниць багато таких, що стосуються мовно-літературної галузі: *агітка* («твір, призначений для агітації» [69, I, с.16]), *брульйон* (з фр. *brouillon* – «чорновий список» [69, I, с. 241]), *діяріуш* («щоденник»), *ієреміада* («слізна скарга» [69, IV, с. 13]), *ламентация* («скарга, нарікання» [69, IV, с. 442]), *передовиця* («передова стаття» [69, VI, с. 172]), *реляція* («повідомлення про які-небудь події, факти» [69, VIII, с. 499]), *слебизувати* («читати по складах» [69, IX, с. 350]), *супліка* («писане прохання або скарга» [69, IX, с. 848]), *цидулка* («коротенький лист, записка» [69, XI, с. 211]). Деякі з них тяжіють до книжної, виробничо-професійної чи термінологічної лексики, наприклад, *брульйон*, *діяріуш*, *ієреміада*, *супліка*, *передовиця*, *реляція*, інші – до експресивно забарвленої, наприклад, *слебизувати*, *цидулка*, *агітка* та *ламентация*.

Зважаючи на активний розвиток української термінології в 20-х роках ХХ ст., важливими є одиниці, які можемо зарахувати до різногалузевих термінів: *мусянжевий вік* («енеоліт»; *мусянж* – «жовта мідь, латунь»), *зарічок* («рукав річки» [69, III, с. 293]), *зафрахтовувати* («наймати судно для перевезення вантажів» [69, III, с. 375]), *стоян* («масивна бетонована або кам'яна опора моста» [69, IX, с. 741]), *шкляр* («склороб»), *водянка* («хвороба, що виникає внаслідок порушення водно-сольового обміну» [69, I, с. 723]), *отарність* («стадний інстинкт» [62, XIII, с. 52]), *гальванізувати* («покривати який-небудь предмет металом за допомогою електролізу» [69, II, с. 22]).

С. Єфремов уживає й слова та вислови з різних регіонів, передаючи в такий спосіб різноманітність та багатство української мови, додаючи тексту більшого колориту й автентичности. Інколи сам зазначає, звідки походить вислів: «*Театр був, як галичане кажуть, повний по береги*» [73, с. 282], або «*Поки що “виелімінування з суспільности”, як говорили колись галичане, йде як по маслу*»

[73, с. 698] (*виелімінування* – «усунення»), або «Спочив добре, хоч літо, як кажуть галичане, не дописало: вітряне, холодне, без сонця, так що навіть не одкупався в Ірпені, як слід», «...всі ми певні, що з “хрунями” (галицький вираз чудово припадає до теперішньої ситуації) він не піде» [73, с. 622]. Микита Хрунь – реальна історична особа, що як депутат Галицького сейму у 1860–1880 рр. обстоював інтереси поляків. У зв'язку з цим прізвище втратило значення власної назви й стало загальною на позначення підлої, продажної людини. С. Єфремов послуговується цією лексемою як оцінною декілька разів: «Тутківського та Грушевського (останній, правда, на виборчому засіданні поводився з хрунів найпристойніше: (ні за кого не голосував)» [73, с. 625], «йти по хрунівському списку – значить кінчити самогубством. Тепер лишається хруням поставити Тутківського» [73, с. 623], «Про провокатора Тутківського або патентованого хруня Студинського...» [73, с. 624]. Автор наповнює свій текст не лише галичанізмами – знаходимо й слова, якими послуговуються жителі інших регіонів: «Мабуть, вивтікаю, як кажуть подоляки» [73, с. 250] (*вивтікати* – «втєкти»). Хоч у тлумачному словнику не знаходимо цієї одиниці, натрапляємо на неї як у щоденникових записах інших осіб, так і в художніх текстах, що свідчить про її широке побутування. Приміром, знаходимо цю лексему в романі У. Самчука «Гори говорять!»: «А чи вивтікали ті дурні?» [38].

«Щоденники» рясніють діалектними одиницями: деякі з них знаходимо в окремих діалектних словниках – у словнику «Українська літературна мова на Буковині» (*пересправи* – «перегляд, обговорення справ» [72]), у «Словнику лемківських говірок» (*льокайство* – «приниження» [64, с. 165]); більшість – у загальнономовних тлумачних словниках з відповідним маркуванням. Приміром, з ремаркою «зах.» («західноукраїнське слово») – у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2005) (далі – ВТССУМ): *аранжер* – «упорядник» [61, с. 38], *ганч* (ганч) – «вада» [61, с. 269]; з позначкою «діал.» – у СУМі-11 [69]: *бинда* («стрічка»), *блягер* («базікало»), *бурт* («горб, насип»),

дуфати («вірити, сподіватися»), *зарібок* («заробіток»), *заслуженина* («заробіток»), *захорувати* («захворіти»), *збештати* («вилаяти»), *звомпити* («втратити самовладання»), *зуздріти* («побачити»), *ксьондз* («священник»), *любас* («коханець»), *менжувати* («торгувати»), *обляги* («час, коли лягають спати»), *оханутися* («схаменутися»), *пизитися* (у ВТССУМі з позначкою «діал.» [61, с. 942] – «виявляти пиху, бундючитися»), *осельня* («гусениця»), *падькатися* («бідкатися»), *патульність* («покірність»), *перетик* («перегорода»), *посполу* («разом»), *правуватися* («сперечатися»), *роздебендювання* («балаканина»), *спотиньга* («нишком»), *угрущати* («суворо когось умовляти»), *урядити* («здійснити якийсь захід»), *ухоркатися* («втомитися»), *фіглі* («витівки»), *франзоль* («французька булка»), *шопа* («покрівля»), *штубацький* («дитячий»), *щадниця* («ощадна каса»). Наповнюючи текст стількома діалектизмами, С. Єфремов створює відчуття спільности, об'єднаности українців, які в той період були розділені між кількома державами, й причетности їх усіх до одного українського контексту.

«Щоденники» є важливими і з погляду фіксації лексем, які виникали в суспільстві на позначення тодішніх реалій або були малопоширені, приміром, лексему на позначення весняних морозів, затяжного холоду і снігу С. Єфремов чує вперше від сусіда і занотовує її, характеризуючи, що свідчить про його увагу до кожного слова: «Заходить до мене сусіда – слюсар. “Ну, що, кажу, знов зима вернулась”. – “Та це не зима, а одзимки” – одказує. Гарне слово і вперше я його чую» [73, с. 102]. Щоправда, це слово може бути фонетичним варіантом від *озимки*, яке є в «Словарі української мови» в 4-х томах за редакцією Б. Грінченка (1907–1909 рр.) зі значенням «весняний мороз» [67, с. 1586]. Натрапляємо також на такі лексичні одиниці: *буржуйка* – «невелика залізна грубка» [69, I, с. 258] (за словами самого С. Єфремова, «фальшива піч» [73, с. 551]), *заборні книжки* – «товарні ордери, які отоварювали на продукти», *хвости* – «черги», *живці* – «члени Живної церкви, обновленської організації», *куркуль* (є в «Щоденниках» і

російське найменування *кулак*) – «заможний селянин», за комуністичною ідеологією – «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможники» [69, IV, с. 411], *єфремівщина* – термін, який походить від прізвища С. Єфремова, використовувався радянською владою як одне з найменувань проявів «буржуазного націоналізму», *незаможник* – «незаможний селянин», *охранка* – назва місцевих органів департаменту поліції МВС Російської імперії, *смердяковщина* – «різновид русофобії», описує зневагу і ненависть насамперед росіян до Росії, *трус* – «ретельний огляд офіційними особами для виявлення чогось недозволеного, украденого тощо» [69, X, с. 299], *качка* – розмовне позначення псевдоінформації, *ком'яші* – народна назва ком'ячейки, *огарництво* – «російський молодіжний рух, на кшталт комсомолу». На окрему увагу заслуговують лексеми на позначення продукції «*совітської горілчаної монополії*». Окрім уже згаданої *риковки* («... “*риковка*”, *словесний новотвір, що зразу покрив собою і святу горілочку, і оковиту (терміни старосвітські), і монопольку, і самогон (терміни новосвітські)*» [73, с. 293]), якою йменували як пляшку алкоголю, так і загалом державну горілку, були також *комсомолець* (пів пляшки) та *піонерчик* (колишні *мерзавчик* чи *цуцик* – 100 г напою): «*Прийшовши до крамниці, так і кажуть: “а дайте-но мені піонерчика чи там комсомольця”*. *І дають. І поважно дивляться і крамар, і покупець. А то ще на селі комсомольців звать “сукомольцями” ...*» [73, с. 265].

С. Єфремов використовує також слова, які зараз не відомі або рідковживані, проте з огляду на його увагу до слова й до мови загалом, можемо припустити, що обирав він їх для свого тексту не випадково, а, ймовірно, як влучні, яскраві, змістовні для вираження відповідних значень: *горливий* (у ВТССУМі – «старанний» [61, с. 254]), *калугер* (у «Словнику старих і незрозумілих слів» – «монах» [68]), *підневіджування* (у «Словарі української мови» Б. Грінченка – «обман» [67, с. 1767]), *подневідити* (у «Словарі української мови» Б. Грінченка – «підводити когось» [67, с. 1767]), *шепотинництво* (у

«Російсько-українському словнику правничої мови» (1926), головним редактором якого був А. Кримський, – «нашіптування» [65, с. 112]). Натрапляємо й на лексеми, яких не виявлено в жодному словнику: *бляшкати* («*“Ті мені це міг сказати в чотирьох стінах, а не прилюдно бляшкати”*» [73, с. 588]) – зважаючи на контекст, це слово вжито як експресивно забарвлений синонім до слова «розповідати», походження слова не встановлено; *орадянити* («*ті намагались “орадянити” небіжчиків*» [73, с. 346]) – «примусова адаптація до політичних цілей радянського режиму».

Під час опрацювання «Щоденників» виявлено й лексеми-новотвори самого автора, які здебільшого утворені від власних назв з негативною семантикою: *Дондуківство* – «явище, коли велика кількість людей виявляє тупість та невмотивовану поведінку» («*...який сміх і з себе і з Академії викличуть сучасні Дондуки, ціла мотка Дондуків! Видко, й нам доведеться смугу Дондуківства пережити*» [73, с. 738]), *грушевіяни* – «прибічники Грушевського» («*Для виборів “грушевіяни” мобілізувались*» [73, с. 679]), *курбасіяда*, *курбасівщина* – «експериментальні вистави, які не відповідають традиційним уявленням про театр» («*...зуміли люди зберегти хорошиий, справді художній театр! А ми тільки курбасівщину розвели*» [73, с. 772]) *міністер’ябельність* – «надмірний потяг до міністерської діяльності» («*...ми всі не поділяли його міністер’ябельности, потягу до урядів під час гетьманщини*» [73, с. 114]), *по-скрипниківському* – «так, як М. Скрипник», до якого С. Єфремов, як розуміємо із записів, ставився негативно, вважав його обмеженим («*“...Це контрреволюція, опозиція... Не потерплю!” – загукав по-скрипниківському...*» [73, с. 729]), *прижим* – характеристика радянської системи: режим, за якого «прижимають», тобто тиснуть, гноблять людину.

Узагальнюючи сказане в третьому розділі, варто наголосити на тому, що «Щоденники» С. Єфремова, наповнені багатим та різноманітним лексичним складом, – це значуще джерело української мови 20-х рр. ХХ ст. Автор

демонструє високий полемічний, ораторський стиль, переплетений з яскравою живою народною мовою, а поряд з образною мовою, відтвореною в його художніх текстах, – гостру іронію разом із елементами гумору, що вдало репрезентує публіцистичний стиль. Щоденникові записи свідчать про ерудованість, письменницьку майстерність, високий культурний рівень і, зрештою, про мовну свідомість їхнього автора, який, маючи широкий лексичний запас, вдумливо та виважено ставиться до вибору кожного слова, представляючи багатство української мови. Поряд із застарілими, емоційно забарвленими, розмовними одиницями, жаргонізмами і сленгізмами С. Єфремов зафіксує й книжну лексику, терміни, що засвідчують багатофункціональність української мови в той період, а отже, її неупинний розвиток. Найширше на сторінках щоденникових записів представлено слова, які є проявом саме живого розмовного мовлення, що відображає політичні, економічні, професійні, освітні, соціокультурні та побутові аспекти життя тогочасного суспільства і його реакції на події та навколишній світ.

ВИСНОВКИ

«Щоденники» ученого, громадсько-політичного та культурного діяча С. Єфремова є важливим джерелом для дослідників української історії, культури, а також мовознавців – з погляду вивчення стану розвитку мови, мовної ситуації, мовної політики та загалом відтворення мовно-історичного тла доби 20-х років минулого століття. Автор як активний учасник тодішніх суспільно-політичних подій фіксує на сторінках «Щоденників» значущі епізоди становлення радянської влади в Україні та запровадження політики українізації. Цей процес був складовою загального курсу коренізації, спрямованого на зміцнення більшовицького політичного режиму в окремих республіках, особливо в УРСР, і, за свідченнями С. Єфремова, відзначався несистематичністю, ідеологічним тиском, відсутністю підтримки на місцях, коли заходи щодо зміцнення української мови піддавали критиці й, відповідно, виконували лише формально. За своєю суттю національна та мовна політика СРСР нічим не відрізнялася від імперської, хоч влада й намагалася це приховати. Демонструючи відмову від методів управління своїх попередників, більшовики насправді тільки посилювали обмеження, зокрема щодо свободи слова та національних прав неросійських народів, та інтенсифікували маніпулятивний вплив. Як свідчать численні наведені в «Щоденниках» факти, цензурування зазнавало все, що суперечило комуністичній ідеології та пропаганді. Тому стирали щонайменші натяки про українців як окремий народ, вилучали факти злочинності комуністичного режиму, замінюючи, не допускаючи до друку або перекручуючи зміст уже написаного, зокрема старих видань, щоб переінакшити історію, соціологію та літературу по-своєму й за допомогою цієї пропаганди асимілювати українців.

Незважаючи на постійні тиск та контроль, поступ української мови та національної свідомості все ж відбувався. Завдяки українізації збільшилася чисельність українських представників серед партійних діячів, були розширені

суспільні функції української мови та популяризована українська культура: розвивалися преса, театр, опера, література, які зорієнтовувалися на Європу, що давало змогу формувати власну культурну самобутність, свою систему цінностей, незалежну від російських. Помітний поступ відбувався й у царині мовознавства, насамперед тривала робота над «Російсько-українським словником» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, що став одним з найавторитетніших джерел української літературної мови початку ХХ ст., відбувалися правописні, термінологічні дискусії, що мали своїми результатами укладання різногалузевих термінологічних словників та ухвалення Українського правопису 1928 р. як консолідувального елемента для розділеного українського народу, адже поєднав дві правописні традиції – західноукраїнську та наддніпрянську. Ведучи активну науково-організаційну та наукову роботу, С. Єфремов був діяльним учасником багатьох згаданих подій наукового життя і залишив про них численні спогади. Зокрема, за свідченнями автора щоденникових записів, ці процеси також зазнавали перешкоджань з боку радянської влади: на заваді виданню словників, і з-поміж них передусім «Російсько-українського словника», стояли фінансові труднощі, що дуже затримувало роботу, на шляху до укладання правопису – навмисне залучена велика кількість учасників із кардинально протилежними поглядами щодо внормування української мови, що призводило до численних конфліктів та впливало на якість роботи, і постійний контроль влади, представники якої так само брали участь у правописних засіданнях, породжуючи зайві суперечки та уповільнюючи роботу. Зокрема, ревізійна комісія КП(б)У в комбінації якихось літер вбачала «петлюрівщину», М. Скрипник вимагав нові літери для *дж* і *дз* і говорив, що треба збільшити кількість слів, у яких ці букви могли б уживатися. Тож іноді С. Єфремов, який хвилювався з приводу фінального змісту правопису та загалом уболівав за розвиток української справи, мало не у відчаї писав, що потрібно все переробляти заново: *«...все, що досі зроблено, перехрестити і*

почати справу з правописом наново; розігнати 70 полковників, доручити зробити 2–3 чоловікам протягом тижня і обсягом не більш, як на 20 сторінок. Тоді б у нас був правопис, а таким шляхом, як тепер, нічого oprіч дурниць не буде».

«Щоденники» С. Єфремова – не лише важливе джерело вивчення мовної ситуації 1920-х років, мовної і національної політики більшовиків та її наслідків, а й безцінне свідчення стану розвитку української мови відтвореної доби. Своєю науковою і публіцистичною творчістю учений безпосередньо долучився до становлення української літературної мови початку ХХ ст. С. Єфремов вдумливо та уважно добирає кожне висловлювання, виважено ставиться до слів, звертаючи увагу на їхнє значення та контекст уживання, відшліфовує свій стиль викладу, демонструючи високий рівень риторичної майстерности, лінгвістичної обізнаности та мовної свідомости, тому «Щоденники» репрезентують багатий лексичний склад української мови, її стильове розмаїття, що свідчить про розвиток, зміцнення і використання української мови в досліджуваній період у всіх сферах суспільного життя.

Записи характеризуються різним стильовим колоритом: разом з високим полемічним стилем, якого досягнуто завдяки використанню старослов'янізмів, латинських слів і висловів, біблійних висловлювань, міфологічних образів, метафор, порівнянь, антитез, інверсій, риторичних запитань, цитат із відомих художніх, наукових та публіцистичних праць українських та зарубіжних авторів тощо і який утілено не лише у промовах, уміщених у «Щоденниках», а у розповідях про повсякденні справи, вони репрезентують і зразки художнього, образного викладу в описах пейзажів та ліричних відступах, і низького, яскраво демонструючи живу народну мову, пересипану експресивними, емоційно забарвленими зворотами, і мовлення тогочасної інтелігенції, характерними рисами якого є терміни та нова суспільно-політична лексика, що показують розвиток і зміну мови в цей період насамперед під впливом суспільних подій.

До характерних рис мови «Щоденників» С. Єфремова, які є проявами саме живого розмовного мовлення, належать емоційно-експресивна, фамільярна лексика (наприклад, *«новітні шахер-махери», «ліві виплодки всеросійського чорносотенства», «самовдоволені нахаби й кар'єристи, лушпиння з революції»*), фразеологічні звороти (*«вергати Осу на Пеліон», «ходити іменинником», «мов з хреста знятий», «забивати памороки»*), одиниці жаргону та сленгу (*мент, мочемордський, усушити, цимис, цугундер*), численні анекдоти (*«Справляючи “звіздини” над дівчиною – яке ж ім'я дати? Пропонують: “Ленініна” – затаскано дуже; “Звездіна” – якось не подобається; “Октябрина” – також багато вже їх розвелось; “Жовтина” – фе. “Ну, то хай буде “Трибуна”. “Так тоді ж на неї всяка сволоч буде лазити!” – обурилась мати»*), випадки словесної гри (*«Питання: хто тепер такий Троцький? Відповідь: ні бе, ні ме (ні большевик, ні меншовик). <...> Троцький підписується тепер тільки ТРО, бо ЦК – мусив од себе одкинути (натяк, що його викинуто з Центр[ального] Комітету»*)). Найчастіше вони є вербальною реакцією на події та навколишні реалії, часто допомагають виразити гумор, іронію або й дошкульну насмішку, критику негативних сторін життя за більшовицької влади, незгоду з її діями. Засобами вираження іронії чи сарказму стають стилістично знижені лексеми; іронічні лапки, завдяки яким автор передає своє справжнє ставлення до висловлюваного, наприклад, *«Особливо гарні оці “визволителі”, що з револьверами ганяють за безборонною жінкою, не милуючи і сторонніх», «Розгардіяш стався невимовний, вопль, нарікання... Поправити ніяким чином не можна. Це зветься – “плановість”!»*; урочисто-піднесена лексика, вжита у невідповідному контексті, що створює ефект контрасту між формою та змістом викладу (*«Істинно дубові голови!»*); авторські неологізми, як-от прізвиська для окремих осіб здебільшого з метою критики дій представників комуністичного режиму (*Центрослух, Прегоратива*); модифікації фразеологізмів, наприклад, *«Сірків багато бігає, у кожного можна очей позичити», «Ворон воронові очей не виклює, а комуніст*

комуністові тим паче», «...по газетах, повно звісток про безробіття та бідування робітників... по буржуазних державах! Чуже під лісом бачимо...».

Лексичні засоби допомагають С. Єфремову відтворити мовну специфіку доби, пов'язану з суспільними реаліями та загалом характеристикою радянського способу життя: показовими стають як елементи тоталітарної мови, зокрема складноскорочені слова, які давали змогу згортати складні вислови в короткі малозрозумілі терміни (*рабкор, сорабкон, сарабіс, місцком, сельінтерн, учраспред, міськомгосп, ревком, фабзавком*) й маскувати в такий спосіб справжню суть комуністичної ідеології чи політичні цілі комуністичного режиму, так і мовлення представників радянської влади, які вдаються до тюремного жаргону та нецензурної лексики. Автор часто використовує і російські слова та вислови з метою демонстрації соціокультурного конфлікту та протиставлення російської ідентичності українській або для того, щоб підкреслити продовження царської політики в СРСР й однаковість методів обох режимів: «*Фрумін, здається, не видержав і “подал прошение о помиловании”, кажучи старим терміном*», «*Переказують зміст відозви Миколи Мик. Земля селянству, боротьба з большевиками, “единая неделимая”, пересторога жидам*», «*Знов уночі добиралися злодії. Кругом те ж саме. “Бытовое явление”. Просто спати спокійно не можна*». Наведені мовою оригіналу, але взяті в лапки, вони ніби акцентують на чужорідному для українців походженні і цих висловів, і «псевдонової» влади.

«Щоденники» С. Єфремова репрезентують багатий лексичний склад української мови початку ХХ ст. Найширше представлено живе народне мовлення, проте записи містять і зразки термінології, і лексичні новотвори, що відображають зміни в суспільно-політичному житті. Отже, аналізовані тексти сприяють глибшому розумінню розвитку української мови в історичному контексті та є цінним матеріалом для соціолінгвістичних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вусик Г. Типологія станів мовної ситуації в Центрально-Східній Україні в першій половині ХХ ст. Донецьк : Юго-Восток, 2007. 203 с.
2. Голубенко П. На варті українського відродження: С. Єфремов як публіцист. *Сучасність*. 1983. Вип. 6. С. 36–48.
3. Гришко В. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923–1933). *Сучасність*. 1978. Вип. 12. С. 69–72.
4. Гуменюк І. Модифікації фразеологічних одиниць, семантичні та стилістичні особливості їх уживання. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. Т. 31 (70). №. 2. Ч. 2. С. 65–72.
5. Гуменяк В. До питання про особливості мовної ситуації в Україні 10–20-х років ХХ століття. *Science and Education a New Dimension. Philology, VIII(66), Issue: 218*. 2020. С. 35–40. URL : <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/04/To-the-question-of-the-peculiarities-of-the-language-situation-in-Ukraine-10-20-ies-of-the-twentieth-century-V.-O.-Humeniak.pdf> (дата звернення: 15.05.2024).
6. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. *Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе*. 1993. С. 77–79.
7. Демська О. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Х. : Віват, 2024. 304 с.
8. Дячук Т. М. Значення академічного словника в становленні української лексикографії. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2007. Вип. 14. С. 87–93.
9. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 10. / гол. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові (репринтне перевидання в Україні). Львів, 2000. С. 3600–4016.

10. Єфремов С. Історія українського письменства. Т. 1. Київ, Ляйпціг : Українська Накладня, 1924. 445 с.
11. Єфремов С. Українська преса і читачі. *Рада*. 1908. Вип. 127. С. 2–3.
12. Квітка-Основ'яненко Г. Салдацький патрет. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1019> (дата звернення: 19.05.2024).
13. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін.]. К. : Світ успіху, 2005. С. 180–181. URL : <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/efremov/> (дата звернення: 18.05.2024).
14. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 5 т. К. : Політвидав України, 1978–1980.
15. Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова. В *Сергій Єфремов. Публіцистика в «Книгарні» доби війни та революції (1917–1920). До 100-річчя Української революції* / Упоряд., вступ. ст., примітки С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон: ВД «Гельветика», 2018. URL : <http://biography.nbu.gov.ua/rating/r2018/txt/g3/1020.pdf> (дата звернення: 18.05.2024).
16. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови IX–XX ст. К. : Видавництво «К.І.С.», 2020. 192 с.
17. Культура українського слова / НДІ Т. Шевченка, Коміс. вивч. шевченк. мови. Харків; Збірник 1 / за ред. Олекси Синявського. К. : Література і мистецтво, 1931. 123 с.
18. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: зб. документів у 2 т. Т. 1. К. : Держполітвидав, 1959.

19. Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю. Сергій Єфремов і його «Щоденники». *Щоденники, 1923–1929*. К. : ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. С. 5–20.
20. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 163 с.
21. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. К. : Кліо, 2017. 240 с.
22. Масенко Л. Цінне джерело (нотатки мовознавця про «Щоденники Сергія Єфремова»). *Урок Української*. 2000. № 1. С. 20–23.
23. Мицик Ю. Сергій Єфремов і наш край. *Кур'єр Кривбасу*. 1999. № 115. С. 132–142.
24. Муромцева О. Західноукраїнська мовно-літературна практика. *Ізборник*. URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um21.htm> (дата звернення: 15.05.2024).
25. Нагорна Т. Щоденники С. Єфремова як джерело для вивчення особливостей суспільно-культурного та наукового життя в підрадянській Україні 1920-х років. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. 2012. № 17. С. 228–234.
26. Німчук В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. К.; Кам'янець-Подільський: Інформ.-вид. від. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту, 2002. 114 с.
27. Огієнко І. Історія української літературної мови. К., 2001. URL : <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm> (дата звернення: 01.06.2024).
28. Окаринський В. Балагульщина («барагольство») у суспільному житті Правобережної України (1830–1850-ті рр.). *Пам'ять століть. Планета: Історичний науковий та літературний журнал*. 2011. Вип. 5–6 (93–94). С. 53–66.
29. Окаринський В. Тарас Шевченко і Мочиморди: «Щирий жрець спиртюзностей». *Історична правда*. 9 березня 2019. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/9/153796/> (дата звернення: 19.05.2024).

30. Переднє слово. В *Російсько-український словник*: у 4-х т. / за ред. А. Кримського (Електронна версія. К. : Видавництво «К.І.С.», 2007). Київ, 1924–1933. URL : https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Ros-ukr_akademichnyi_slovyk.pdf? (дата звернення: 17.05.2024).
31. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». 2-ге вид. К. : Арістей, 2004. 180 с.
32. Підкуймуха Л. Мова Львова, або Коли й батяри говорили. К. : Кліо, 2020. 320 с.
33. Поздрань Ю. «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті. Вінниця, 2018. 292 с.
34. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії. К. : Наукова думка, 1993. (Репринтне відтворення мюнхенського видання 1955–1958 рр.). Ч. 1–2.
35. Пономаренко А. «Чи закинути кругле слівце...» (про фразеологізми в художніх текстах). *Урок Української*. 2003. № 5–6. С. 31–32.
36. Пономарьов В. 130 років від дня народження науковця, письменника та політика Сергія Єфремова. *Радіо Свобода*. 6 жовтня 2006. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/952487.html> (дата звернення: 18.05.2024).
37. Ренчка І. Лексикон тоталітаризму. К. : Кліо, 2018. 232 с.
38. Самчук У. Гори говорять! URL : <https://samchyk.oa.edu.ua/books/book4.htm> (дата звернення: 19.05.2024).
39. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. Харків : Державне видавництво України, 1930. 60 с.
40. Соловей Е. Суспільна й літературна доба в «Щоденниках» Сергія Єфремова. *Щоденники, 1923–1929*. К. : ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. С. 21–30.

41. Спілка визволення України – стенографічний звіт судового процесу. Т. І. ДВОУ, Пролетар, 1931. 712 с.
42. Старко В. «Російсько-український словник» (1924–1933) та українське академічне словникарство. *Українське мовознавство*. 2008. Вип. 38. С. 174–180.
43. Тараненко О. Словники української мови в діяльності Академії наук України. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 4. С. 5–14. URL : <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2018-rik/4/765-aktualni-ukrainistychni-studii-novi-smysly-ta-interpretatsii/296-slovnyky-ukrainskoi-movy-v-diiialnosti-akademii-nauk-ukrainy> (дата звернення: 16.05.2024).
44. Тимченко Є. Язикознавство. *Україна*. 1928. Вип. 3. С. 128–134.
45. Тищенко О. Лексикографічний контекст четвертого тому Російсько-українського словника за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова: умовне відтворення реєстру. *Українська мова*. 2015. № 4 (56). С. 89–100.
46. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці : Книги – XXI, 2007. 704 с.
47. Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки: кол. монографія / НАН України, Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій. К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. 391 с.
48. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька; За ред. Л. Масенко. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. 399 с.
49. Українська Центральна рада. Документи і матеріали. Т. 1. К. : Наукова думка, 1996–1997.
50. Український правопис / Нар. комісаріат освіти УСРР; [авт. передм. А. Хвиля]. Харків : Рад. шк., 1933. 94 с.
51. Український правопис (Проект). Харків : ДВУ, 1926. С. 3–7.

52. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 733. Арк. 83–83 зв.
53. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 160 с.
54. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.). К. : Темпора, 2012. 664 с.
55. Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві. В *Портрети українських мовознавців*. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. С. 8–30.
56. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. Нью-Йорк : Сучасність, 1987. 296 с.
57. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег : УВАН, 1954. 78 с.
URL : <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/1060-shereh-yu-naris-suchasnoyi-ukrayinskoyi-literaturnoyi-movi/>
58. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Молоде життя, 1951. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1617/file.pdf>
59. Шульженко С. Мовна політика в Україні (1917–1940). *Вісник Книжкової палати*. 2008. Вип. 11. С. 40–42.
60. Cinquième congrès de l'internationale communiste (17 juin – 8 juillet 1924). *Compte rendue analytique*. Париж (Humanite). 1924.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

61. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) (ВТССУМ) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
62. Горещкий П. Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування : проект / Українська академія наук, Інститут української наукової мови. К. : Держвидав України, 1928. 120 с.

63. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]; АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. К. : Наук. думка, 1982. Т. 5 : Р-Т / уклад.: Р. В. Болдирев [та ін.]. 2006. 702 с.
64. Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / Упоряд. й підгот. до друку Є. Д. Турчин. Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
65. Російсько-український словник правничої мови : (понад 67 000 слів) / Правн.-Термінол. Коміс. при Соц.-Економ. від. Акад. Наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.] ; голов. ред. А. Ю. Кримський. К. : Збірник Історично-Філологічного Відділу. 1926. № 41. 322 с.
66. Російсько-український словник: у 4-х т. / за ред. А. Кримського. (Електронна версія. К. : Видавництво «К.І.С.», 2007). Київ, 1924–1933. 2550 с. URL : https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Ros-ukr_akademichnyi_slovyk.pdf? (дата звернення: 20.05.2024).
67. Словарь української мови : в 4 т. / [упоряд., з дод. власного матеріалу, Борис Грінченко]. К., 1907–1909. Т. I–IV.
68. Словник старих слів. Хрестоматія давньої української літератури О. Білецького. URL : <http://litopys.org.ua/biletso/bilo40.htm> (дата звернення: 20.05.2024).
69. Словник української мови: в 11 т. (СУМ-11) / за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
70. Словник української мови : у 20 т. / [наук. кер. В. А. Широков; голов. наук. ред. В. М. Русанівський]; НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. Київ : Наук. думка, 2010–2023. Т. I–XIV (А–Преференція). URL : <https://sum20ua.com/?page=648&searchWord=%D0%B3%D0%BD%D1%83%D1%81&wordid=168502> (дата звернення: 19.05.2024).
71. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. К. : Критика, 2003. 334 с.

72. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Ч. 1: Матеріали до словника. Чернівці: Рута, 2000. 408 с. URL : <https://slovnyk.me/dict/bukovina/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8> (дата звернення: 19.05.2024).

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

73. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К. : ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. 848 с.

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Тема: «Відображення мовної ідеології і мовної практики 20-х років ХХ ст. у «Щоденниках» Сергія Єфремова»

Студент: Литвин Христина Михайлівна

Факультет гуманітарних наук

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ренчка І. Є.

Захищена «___» _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню мовної ідеології та мовної практики 1920-х років, відображених у «Щоденниках» С. Єфремова.

Актуальність роботи зумовлена важливістю ґрунтовного вивчення «Щоденників» С. Єфремова як цінного джерела для дослідження мовно-культурних процесів 20-х років ХХ ст. Значущим є не лише зміст записів щоденників, опис подій та їх оцінка з боку автора, а й мова, якою вони написані, як відображення стану розвитку української мови в конкретний історичний період. Актуальною проблемою в контексті постколоніальних студій є також фіксація у «Щоденниках» виявів радянської тоталітарної мови та мовних форм і засобів антитоталітарної комунікації.

Мета роботи – проаналізувати щоденникові записи С. Єфремова як історичне джерело з погляду відображення в них мовної ідеології та мовної практики періоду українізації 1920-х рр., дослідити мову «Щоденників» (1923–1929 рр.).

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (60 позицій), списку лексикографічних джерел (12 позицій), джерел фактичного матеріалу (1 позиція) та анотації.

У першому розділі розкрито стан і статус української мови на початку ХХ ст. в соціолінгвістичному вимірі. У другому розділі розглянуто відображення в «Щоденниках» доби українізації, цензурних практик 1920-х років, проблем укладання правопису 1928 р. та «Російсько-українського словника» (1924–1933 рр.). У третьому розділі схарактеризовано мовностилістичні особливості «Щоденників», виявлено лексичні одиниці на позначення нових явищ та реалій, простежено мовні засоби антиколоніального спротиву.

Проведений аналіз засвідчив, що «Щоденники» С. Єфремова є важливим джерелом вивчення мовної ситуації 1920-х років, мовної і національної політики більшовиків та її наслідків, а також свідченням стану української мови відтвореної доби. Вони репрезентують багатий лексичний склад української мови початку ХХ ст. Найширше представлено живе народне мовлення: емоційно-експресивну, фамільярну лексику, фразеологічні звороти, одиниці жаргону та сленгу, анекдоти, словесну гру тощо. Ці мовні засоби є реакцією на події та навколишні реалії, допомагають виразити іронію, критику негативних сторін життя за більшовицької влади, незгоду з її діями. Записи містять термінологічні одиниці та новотвори, що відображають зміни в суспільно-політичному житті. Вони сприяють глибшому розумінню розвитку української мови в історичному контексті та є цінним матеріалом для мовознавчих досліджень.